حاصل النهج

تصنيف
مخدوم جعفر بن عبدالكريم ميران بن يعقوب بوبكاني

تصحيح و تقدمه
دكتر نبي بخش خان بلوچ

PUBLICATIONS

2012

1. **Dr. N.A. Baloch:**
   The Scholar Laureate.
   Compiled by: Umaima Baloch.
2. **Sindh Studies:**
   Educational and Archaeological
   Dr. N. A. Baloch
   Compiled & Edited by:
   Gul M. Umrani & M. Arshad Baloch.

3. **شاهہ عبداللطيف: حياتيءَ جو احوال ۽ رسالي جي تاريخ**
محقق ۽ شارح ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ـ مرتب ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو

4. **ڊاڪٽر بلوچ جا مقالا: تاريخ**
سهيڙيندڙ: ڊاڪٽر محمد يعقوب مغل

5. **ڊاڪٽر بلوچ جا مقالا: علم، ادب ۽ شخصيتون**
مرتب: محمد ارشد بلوچ

2013

6. **شاهہ عبداللطيف ڀٽائي سوانح حيات، فڪر ۽ عرفان**
محقق ۽ شارح: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ـ تعارف: ڊاڪٽر عبدالغفار سومرو

7. **ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (زندگي ۽ خدمتون)**
ليکڪ: محمد انس راڄپر

8. **مخدوم محمد معين ٺٽوي ۽ سندس فلسفو**
ليکڪ: محمد انس راڄپر

9. **مون جي ڏٺا ماڳ (ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جا سفرناما)**
سهيڙيندڙ: احسان علي لغاري

10. انشای عطارد
از: منشی شیوک رام متخلص بہ عطارد (م ۱۱۹۶ھ / ۱۷۸۱ء)۔ تصحیح و تدوین: ڈاکٹر خضر نوشاہی

11. **حاصل النهج**
تصنيف: مخدوم جعفر بن عبدالكريم ميران بن يعقوب بوبكاني
تصحيح و تقدمه: دكتر نبي بخش خان بلوچ

12. **ڊاڪٽر بلوچ جا انٽرويو ـ جلد پهريون**
تحقيق ۽ ترتيب: محمد ارشد بلوچ

13. **سانگين سنيارون**
(ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڏي لکيل خط ۽ ڪن خطن جا جواب)
سهيڙيندڙ ۽ ترتيب ڏيندڙ: عنايت بلوچ

14. **Proceedings of the National Seminar**
   On First Death Anniversary of
   Dr. N. A. Baloch, 6th April, 2012
   Compiled by: Dr. M. Yakub Mughul &
   M. Arshad Baloch

ڊاڪٽر اين اي بلوچ انسٽيٽيوٽ آف هيريٽيج ريسرچ
نوادرات کاتو، حڪومت سنڌ
2013ع

حاصل النهج

تصنيف

مخدوم جعفر بن عبد الكريم ميران بن يعقوب بوبكانى

(ت: ۱۰۰۲ ه / ۱۵۹٤م)

تصحيح و تقدمه

دكتر نبى بخش خان بلوچ

(ت: ۱٤۳۲ه/۲۰۱۱م)

انجمن دكتر اين - اے بلوچ براى تحقيق ميراث

حيدرآباد - سند - پاكستان

حاصل النهج

مخدوم جعفر بن عبد الکریم میران بوبکانی (ت: ۱۰۰۲ھ)

تصحیح و تقدمه:

دکتر نبی بخش خان بلوچ (ت: ۲۰۱۱م)

مقدمه فارسی:

دکتر محمد ادریس سندی

چاپ اول: دانشگاه سند، حیدرآباد، سند

تاریخ انتشار: ۱۹۶۹م

چاپ دوم: انجمن دکتر این - ای بلوچ برای تحقیق میراث

تاریخ انتشار: ۲۰۱۳م

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

ناظر چاپ: دکتر عبد الغفار سومرو

چاپ: سندیکا اکادمی - کراچی

بها:

قیمت = 200 روپیه

فهرست

عرض ناشر

علم سیکھنے اور سکھانے کو انسان کی تربیت میں بڑا دخل ہے۔ قرآنی آیت "علم الانسان مالم یعلم" میں تعلیم کو ایک بڑی نعمت قرار دیا گیا۔ علم اور تعلیم کے موضوع پر علماء نے کئی مستقل تصانیف لکھی۔ ہمارے علم کے مطابق "کتاب العلم" حافظ ابو خیثمہ (ت: ۲۳۴ھ) اس میدان میں سب سے پہلی تصنیف ہے۔ اس کے بعد جن علماء نے اس موضوع پر قلم اٹھایا ہے، ان میں سے چند یہ ہیں:

(۱) عبدالسلام بن سعید سعون (ت: ۲۴۰ھ) آداب المعلمین
(۲) قاضی یوسف بن یعقوب (ت: ۲۴۶ھ) کتاب العلم
(۳) ابن ابی الدنیا (ت: ۲۸۱ھ) کتاب العلم
(۴) ابو بکر مروزی (ت: ۲۹۲ھ) کتاب العلم
(۵) امام طبرانی (ت: ۳۶۰ھ) کتاب العلم
(۶) ابن عبدالبر (ت: ۴۶۳ھ) جامع بیان العلم
(۷) برھان الدین زرفوجی۔ تعلیم المعلم

اصول تعلیم کے سلسلہ میں "رسائل اخوان الصفا" کو نظرانداز نہیں کیا جاسکتا، جن کا تعلق دسویں صدی عیسوی سے ہے۔ اس کے بعد "آداب المتعلمین" از نصیر الدین طوسی (ت ۶۷۲ھ) "تذکرۃ السامع والمتکلم" از ابن جماعۃ (ت ۷۳۳ھ) "تحریر المقال" از ابن حجر مکی (ت ۹۷۴ھ) اس موضوع پر بہترین کتابیں ہیں۔

ابن حجر مکی کا شاگرد و مخدوم جعفر بوبکانی سندھی (ت ۱۰۰۲ھ) برصغیر بلکہ جنوبی ایشیا کا سب سے پہلا ماہر تعلیم ہے، جس نے اصول تعلیم پر ایک کتاب عربی میں "نہج التعلم" کے نام سے اور اس کا خلاصہ فارسی میں "حاصل المنہج" کے نام سے لکھا، جس میں تعلیم کے ایسے زاویے ظاہر کئے اور ایسے اصول بتائے، جن سے اس وقت تک یورپ والے بھی نابلد

تھے۔ وہاں کے ماہرین تعلیم: روسو، پیستالازی، فروبل، ہر بارٹ، وغیرہ سب بعد کے ہیں۔ آج سے ۴۵۸ سال پہلے لکھی گئی یہ دونوں کتابیں، آج بھی ہمارے لئے اس میدان میں مشعل راہ بن سکتی ہیں، اور ہم ان سے بہت کچھ اخذ کر سکتے ہیں۔

مخدوم صاحب کی "نہج التعلم" گرچہ ہمارے سامنے اب تک نہیں آئی، البتہ اس کا جو خلاصہ فارسی زبان میں مخدوم جعفر بوبکانی نے "حاصل النہج" کے نام سے تیار کیا تھا، وہ ہمارے سامنے موجود ہے اور "مشتے نمونہ از خروار" کا مصداق ہے۔

"حاصل النہج" فارسی کو ایڈٹ کر کے، پہلے شایع کرانے کا اعزاز ڈاکٹر نبی بخش بلوچ (ت: ۱۴۳۲/۲۰۱۱ھ) کو حاصل ہے، جنہوں نے یہ کتاب ۱۹۶۹ء میں دانشگاہ سندھ (سندھ یونیورسٹی) کی طرف سے شایع کی۔

اس کے بعد اس کا سندھی ترجمہ، مولانا ڈاکٹر عبد الرسول قادری نے تیار کیا، جو ۱۹۹۳ء میں سندھی لنگویج اتھارٹی، حیدرآباد کے طرف سے شایع ہوا۔ حاصل النہج فارسی، کافی سالوں سے ناپید تھا۔ اس کو دوبارہ شایع کرنے کا اعزاز بھی ڈاکٹر بلوچ صاحب کے نام سے قائم کیے گئے علمی، تحقیقی ادارہ "ڈاکٹر این اے بلوچ انسٹی ٹیوٹ آف ہیریٹیج ریسرچ" حاصل کر رہا ہے۔ امید ہے کہ ہماری یہ کوشش علمی و ادبی حلقوں میں پذیرائی حاصل کریگی۔ ہم چاہتے ہیں کہ علماء سندھ کی عربی و فارسی کتب و رسائل کو ان کی اصل زبان میں بھی شایع کیا جائے، تاکہ ان کی ادبی علمی کاوشوں سے دوسرے ممالک کے باشندوں کو جو فارسی، عربی، زبان ہی جانتے ہیں مستفید ہونے کا موقعہ ملے۔

علم وادب اور تاریخ کا شیدائی
ڈاکٹر محمد یعقوب مغل
ڈائریکٹر
ڈاکٹر این اے بلوچ انسٹی ٹیوٹ آف ہیریٹیج ریسرچ، حیدرآباد
۱۳/۱۳/۲۰۱۱م

دکتر محمد ادریس سندی

احوال و آثار

مخدوم جعفر بوبکانی سندی

(مؤلف حاصل النهج)

مخدوم جعفر بوبکانی سندی از معروف ترین عالمان زمان خود بوده است- و او با خانوادهٔ بنی عباس تعلق دارد- پیر حسام الدین راشدی در مقدمه "تاریخ مظهر شاهجهانی" شجرهٔ مخدومان بوبکان نقل کرده است، که بحضرت عباس بن عبدالمطلب می رسد-

مخدوم جعفر بوبکانی از خانوادهٔ علماء وأهل الله بود-

نام ونسب و کنیت

مخدوم ابو عبدالله جعفر بن عبدالکریم میران بن یعقوب بن نور الدین بوبکانی سندی-

پدرش مخدوم عبد الکریم میران (ت:۹۴۹ھ) از علماء مدرسین بزرگترین وقت بود- درسگاه اش دربوبکان شهرت تام می

داشت- از آثار علمیش **یک** کتاب بنام "خلاصة التصریف" باقی مانده است-

میر معصوم بکری در "تاریخ معصومی" می نگارد:

مخدوم میران بن مولانا یعقوب باصفات حمیده واخلاق پسندیده معروف ومشهور بوده، وجامع علوم معقول ومنقول بود، واکثر طلبه اکتساب علوم از خدمت ایشان کرده اند واز علوم مهارت وافر داشت-تاریخ ایشان: علامه وارث الأنبیاء(۹۲۹)-انتهی

وجد امجدش مخدوم یعقوب بوبکانی یکی از قاضیان ومفتیان سند بود-

مخدوم جعفر از مؤلفاتش **یک** کتاب بنام "فوائد" ذکر کرده است، در رساله خودش "استفتاء فی ما تعارف قوم الخ" می نویسد:

وفی فوائد جدی رحمه الله: زن را گفت ترا یك طلاق، مردمان ملامت کردند الخ

ولادت :

کسی از تذکره نویسان سال ولادت مخدوم جعفر ذکر نکرده، ولی از بعض تحریرات مخدوم جعفر معلوم می شود که او در سال ۹۰۴/۹۰۵هـ متولد شد-

بوبکان:

زاد بوم مخدوم جعفر بن عبدالکریم **بوبک** /بوبکان است که بمسافت دو فرسنگ از شهر سیوهن/سیوستان (سند، پاکستان) بجهت غرب وشمال واقع است- مخدوم جعفر در منهیات "عجالة الطالبین" می گوید: البوبکان مدینة من مدن السند علی فرسخین من سیوستان بالجانب الغربی منه و **البوبک** کان اسم جد لرؤساء أهلها وأصل **البوبک**: أبو بکر ثم قصرت للتخفیف-

تحصیلات:

مخدوم جعفر تحصیلات مقدماتی را نزد والد خود فرا گرفت، ودیگر استادان که مخدوم جعفر از ایشان کسب فیض کرد به قرار ذیل می باشند:

۱- شیخ علی متقی بن حسام الدین الهندی(ت:۹۷۵هـ)-

سند اجازت که شیخ علی متقی هندی به مخدوم جعفر عطا کرده بود، در آرشیف ملی کابل محفوظ می باشد-

۲- شیخ ابن حجر هیتمی مکی احمد بن محمد بن علی بن حجر(ت:۹۷۴هـ)-

۳- شیخ محمد بن أبی الحسن محمد البکری الصدیقی (ت:۹۹۴هـ)-

۴- شیخ عبدالقادر بن ابراهیم بن محمد المدنی-

۵-شیخ پیاره نهر والی-

۶-شیخ جمال الدین بزدوی-

شاگردان مخدوم جعفر:

بعد از وفات پدرش، درسگاه بوبکان باجعفر بوبکانی تسلیم شد،واو بتدریس علوم نقلیه وعقلیه مشغول شد-وظاهر است که شاگردان بسیار در مکتب او گرد آمده واز محضر او کسب فیض کرده اند- ولی ما سوای چند نفر ازین گروه در تذکره های نام برده نه می شود:

۱- مخدوم محمد یوسف/یوسف علی بن بایزید تتوی-

۲ ملا بدنه-

۳- قاری عبدالله کاهری-

۴- میرزا عبدالرحیم خان خانان(ت:۱۰۳۶ه)

دریک نسخهٔ خطی از "المتانه" کاتبش می نگارد که: نواب خان خانان در صحبت مخدوم جعفر بوبکانی خوانده بود-

معاصران مخدوم جعفر:

از جمله معاصران شیخ می تواند از هفت نفر نام برد:

۱- ملا مبارك بن خضر سیوستانی ثم ناگوری (ت:۱۰۰۱ه)-

۲- ابو الفیض فیضی سندی، صاحب "سواطع الهام"

(ت:۱۰۰۳ه)-

۳- ابو الفضل سندی،صاحب "آئین اکبری"- (۱۰۱۱ه)-

۴- سید نظام الدین محمد معصوم بن سید صفائی، صاحب "تاریخ معصومی"(ت:۱۰۱۹ه)

۵- مخدوم نوح "سرور" بن نعمة الله هالائی سندی (صاحب نخستین ترجمهٔ قرآن بزبان فارسی، در شبه قاره هند) (ت:۹۹۸ه)-

۶- شیخ طاهر بن یوسف پاتائی، صاحب "موجز شرح القسطلانی"(ت:۱۰۰۴ه)-

۷- ملا احمد بن نصر الله تتوی سندی، صاحب "تاریخ الفی"(ت:۹۹۶ه)-

آثار مخدوم جعفر بوبکانی:

تعداد آثار مخدوم جعفر نزدیك به چهل است-

علامه غلام مصطفی قاسمی(ت:۲۰۰۳/۱۴۲۴ه) در مقدمه تحقیق "المتانه" که از تالیفات مخدوم جعفر است، تعداد آثار وتالیفات مخدوم جعفر را به هفت کتب، وپیر حسام الدین راشدی(ت:۱۹۸۲م/۱۴۰۲ه)،ودکتر نبی بخش خان (ت:۲۰۱۱م/۱۴۳۲ه) به نه کتب رسانیده- ولیکن درحقیقت عدد تالیفات او از آن بسیار است- مخدوم جعفر بوبکانی کثیرالتصانیف

بود۔أو در مختلف انواع علوم به زبان عربی وفارسی، تالیفات می داشت۔

بعد از تلاش بسیار در کتابخانه های جهان، آثار مخدوم جعفر یا نامهای آن به چهل می رسد، وآن به شرح زیر دریافت شده:

(۱) **اصول تعلیم** : دو اثر

۱۔ نهج التعلم

۲۔ حاصل النهج

(۲) **حدیث** : دواثر

۳۔ منهج العمال

۴۔ عجالة الطالبین

(۳) **اعمال واوراد: یک اثر**

۵۔ فتح الدارین

(۴)۔ **سلوک وعرفان: یک اثر**

۶۔ ارشاد الصادقین

(۵)۔ **عقائد و کلام: پنج اثر**

۷۔ کشف الحق للصادق المنصف المحق

۸۔ معاقد العقائد(المکالمات)

۹۔ الاشارات فی شرح المکالمات

۱۰۔ اقل واعدل کلمات فی حکم فصوص الحکم والفتوحات۔

۱۱۔ مقالید الاسلام

۱۲۔ رساله در بیان بدعات

(۶)۔ **اصول فقه**: دو اثر

۱۳۔ تهذیب الاصول

۱۴۔ تقریب الوصول فی شرح تهذیب الاصول

(۷)۔ **فقه (حنفی)**: دوازده اثر

۱۵۔ المتانه فی مرمة الخزانة

۱۶۔ الحجة القویة فی جواب الرسالة الحلفیة

۱۷۔ حل العقود فی طلاق السنود

۱۸۔ قرنه فی حکم الحلف بالمرنه والپرنه

۱۹۔ التنمیق فی توقیت المرأة فی التطلیق

۲۰۔ البیان المبرم فی قول السنود: چهدی أو چهدیم

۲۱۔ کمیة الواقع بلفظة طلاقن

۲۲۔ استفتاء فی ما تعارف قوم الطلاق الخ

۲۳۔ البصارة فی العمل بالاشارة

۲۴۔ رسالة فی أولویة أخفی الذکر و الخ

۲۵۔ رسالة فی ارسال الذؤابة

۲۶۔ نفی الاعتساف فی سنة الاعتکاف

(۸)۔ **علم الفرائض**: یک اثر

۲۷۔ تحصیل الکفایة

(۹)ـ **علم الصرف: یک اثر**

۲۸ـ شرح میزان الصرف

(۱۰)ـ **علم النحو: چهار اثر**

۲۹ـ بدایة النحو

۳۰ـ أهم النحو (الکلماتیة)

۳۱ـ المهم فی شرح الأهم

۳۲ـ حواشی شرح الجامی علی الکافیة

(۱۱و۱۲و۱۳)ـ **علم المعانی والبیان والبدیع:** دو اثر

۳۳ـ بنیة البیان

۳۴ـ بیان البنیة

(۱۴و۱۵)ـ **علم العروض والقافیة:** دو اثر

۳۵ـ العراضة فی علم العروض والقافیة

۳۶ـ عرض العراضة

(۱۶)ـ **منطق:** سه اثر

۳۷ـ رسالة فی المنطق

۳۸ـ معونة المبتدی

۳۹ـ مفید المنطق

(۱۷)ـ **دیگر: یک اثر**

۴۰ـ عجالة الوقت

ملاحظه:

در تالیفاتش چهار کتاب بزبان فارسی نوشته: حاصل النهج، فتح الدارین، ارشاد الصادقین، أقل وأعدل کلمات-ودیگر سائر کتب بزبان عربی نوشته-

شاعری:

مخدوم جعفر بوبکانی شاعر هم بوده-وی دیوان ندارد،ولی ابیات متفرقه وی در کتاب های مختلف درج شده است- میر علی شیر قانع تتوی در"مقالات الشعراء" یک بیت از آن نقل کرده ـ

بهار طرۀ دلدار طرفۀ رنگی داشت
که آهوان حرم را بصید می آورد

فرزندان مخدوم جعفر بوبکانی:

مخدوم جعفر بوبکانی دارای پنج فرزندان بوده:

۱ـ مخدوم عبدالله بوبکانی که بآن کنیت خود أبو عبدالله می داشت-

۲ـ مخدوم عبدالعلیم بوبکانی، صاحب تقوی وفتوی بود- یک رساله فقهی به عنوان: "رسالة فی حکم المتولد من ذکر مغصوب أو مسروق" ازو یادگار است-

۳ـ مخدوم نصیر محمد/نصیر الدین بوبکانی-

۴- مخدوم نور الدین بوبکانی-

۵- مخدوم نجم الدین بوبکانی- دو رساله علمی ازو یادگار مانده است:

۱- ثبات الایمان ۲- رساله در علم نجوم-

پایان زندگی ومدفن:

کسی از مؤرخان وتذکره نویسان تاریخ وفات او ذکرنه کرده است- نه بصراحت ونه باشارت- ولی از سرورق نسخهٔ خطی "المهم فی شرح الأهم" واز پایان نسخهٔ خطی "عجالة الطالبین" (هر دو کتاب از تالیفات مخدوم جعفر) در کتابخانه محمودیه(مکتبة الملك عبدالعزیز) مدینه منوره- زادها الله عزا وشرفا وصلی علی صاحبها ألف ألف صلاة- معلوم می شود که مخدوم جعفر بوقت چاشت، به روز چهار شنبه، پانزدهم از ذی القعده، سال ۱۰۰۲ هـ در گذشت- (وفاته وقت الضحوة الکبری یوم الأربعاء الخامس عشر من ذی القعدة سنة اثنین وألف بعد الهجرة)

ونیز قطعهٔ تاریخ بصورت یك مصراع از بیت نوشته:-

جدا کرد "ما" را ز "مخدوم جعفر"

۱۰۴۳ - ۴۱ = ۱۰۰۲

مدفن او در قریهٔ خود بوبکان (نزد سیوهن-سند) قرار یافت-

مناقب وفضائل مخدوم جعفر

میر علی شیر قانع تتوی(ت: ۱۲۰۳ ھ) در "مقالات الشعراء" می گوید: مخدوم جعفر بوبکانی صاحب علم وآیات باهره در علم نجوم ورمل، بی نظیر، در فنون نیرنجات وطلسم بی عدیل، کارهای که از ودراحکام علوم مذکور مسموع کتابی بسیط می خواهد-

در "تحفة الکرام" می نگارد: جامع کمالات نحریر وقت اعجوبه دهر بوده-

محمد غوثی ماندوی می نویسد: واقف رموز النفس والآفاق بود-

حاجی پنهور در "دلیل الذاکرین" مخدوم را با "مخدوم الانام" ملقب ساخته-

مخدوم عبداللطیف تتوی: در "ذب الذبابات" به لقب "رحلة الفضلاء والأولیاء" یاد کرده-

مخدوم جعفر بوبکانی وأصول تعلیم

مخدوم جعفر بوبکانی در شبه قارهٔ هند، نخستین فاضل است که در أصول تعلیم (Methods of Education) نگاشته، درآن مهارت تامه می داشت- ودراین میدان دو کتاب ازو یادگار است-

۱- نهج التعلم(عربی)

۲- حاصل النهج(فارسی)

نسخۂ خطی از "نهج التعلم" متعلق است به ارشیف ملی واقع در کابل(افغانستان) که در ملکیت مخدوم فقیر الله علوی شکارپوری مانده، وبر سر ورقش مهر آن ثبت شده ونوشته: دخل فی ملك الفقیر الی الله خادم الفقراء فقیر الله فی ۲۱رمضان ۱۱۷۹-

این نسخۂ باخط نسخ خوانا، در ۱۴۵ برگ ۱۸ سطری کتابت شده در زندگانی مؤلف است، مؤرخ چهار شنبه روز پنجم از ماه رمضان سال ۹۹۷،از دست موسی بن ابراهیم-

وأما "حاصل النهج" که خلاصۂ "نهج التعلم" است بزبان فارسی، نسخه های بسیار ازان در کتابخانه های سند ودیگر جای ها وجود می دارد-

حاصل النهج:

از تالیفات جعفر بوبکانی تاهنوز فقط دو کتاب چاپ شده:

۱-المتانة فی مرمة الخزانة، که به تحقیق وتقدمه بسیط علامه ابو سعید غلام مصطفی قاسمی (ت:۲۰۰۳م/۱۴۲۴ه)در سال ۱۳۸۱ه/۱۹۶۲م بزیور چاپ آراسته از انجمن ادبی سندی(Sindhi Adbi board)انتشار یافته-

۲-حاصل النهج:(فارسی) که به تصحیح وتقدمه بسیط بزبان انگلیسی دکتر نبی بخش خان بلوچ (رئیس مؤسسه آموزش وپرورش استاد دانشگاه سند)(ت:۱۴۳۲ه/۲۰۱۱م) در سال

(۱۳۸۹ه/۱۹۶۹م) از دانشگاه سند حیدرآباد انتشار یافته-

واین نسخه چاپی از "حاصل النهج" مانند عنقاء مفقود بود، پس درجلسه ای از جلسه های انجمن در سرپرستی دکتر عبدالغفار سومرو،قرار یافت که چاپ دوم عکسی از "حاصل النهج" از انجمن دکتر این ای بلوچ برای تحقیق میراث منتشر شود-

تشکر وسپاسگزاری:

صمیمانه سپاسگزاری می کنم جمیع اعضاء انجمن (محترم دکتر عبدالغفار سومرو، ومحترم دکتر کلیم الله لاشاری، ومحترم دکتر نواز علی شوق، ومحترمه دکتر اسماء ابراهیم ودیگران) راکه درچاپ کتاب راهنمایی نمودند، از محبت ولطف ایشان متشکرم-

دکتر محمد ادریس السندی

عضو انجمن این ای بلوچ برای تحقیق میراث

عضو مجلس فکر اسلامی پاکستان

۲۹ربیع الثانی ۱۴۳۴ه

۱۲مارس ۲۰۱۳م

متن

کتاب حاصل النهج

[دیباچه از مصنف]

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيْمِ

سپاس و ستایش بیقیاس و تمجید و تقدیس بی تردد و التباس مر پروردگار عالمیان را که هر یک را بقدر همت و حالش مرتبه ارزانی فرمود، و درود و تسلیم نامحدود و معدود بر محمد مصطفیٰ که جود حق سبحانه درهای وجود خلائق را از بهر او بکشود، و او را در هر بابِ کمال فائق (و) برتر کل بنمود و بموعود خود مخصوص گردانیدش به بعث در مقام محمود، و بر آل و اولاد و پرهیزگارانِ امت او که ایشان را در دین معبود همی دگر نبود، و دو شهادتِ ایمانیه با اخلاص گویم که موصل شوند بهر مقصود. اما بعد.

پس چون در طریق تعلم کتاب "نَهْجُ التَّعَلُّم" را مرتب ساختم باز خلاصه مقاصد آنرا جدا ساختم و نامِ آن "حاصل النهج" داشتم، تا هر مبتدی که برین مجمل واقف شود در راهِ تعلم او را نیز بصیرت کامل حاصل بود، و هر که را احتیاج افتد بدلیل و تفصیل دران رجوع باصلش نماید، و بعد از وقوف بران باید که مؤلفش را از دعای خیر منسی نسازد.

فصل اول

در فضل علم و نیت و تحصیل آن

بدانکه هیچ فضلی و هنری که در دنیا و آخرت بکار آید، مثل علم و طلب آن نیست، زیرا که سبب رفعت درجات و عز دو جهانی ست، و وسیلهٔ سعادت ابدی و قرب و رضای سبحانی است. اما در طلب آن باید که نیت طلب آخرت و رضای حق تعالیٰ و ازالهٔ جهل در دین از خود و از عیال و تابعان و خویشان خود (و) از هر پرسنده و ملاقی شونده و قصد القاء دین اسلام کند، نه آنکه وجوه مردم را بخود گرداند، یا در بحث غلبه نماید، یا پارهٔ جاه یا حطام دنیا بدست آرد که این چیزها ویرا بذل" دنیا و آخرت سپار (د). اما بهر حال که باشد، از طلبش دست ندارد چه گمان ست که علم او را دستگیر شود و از پیشش راهی بکشاید.

فصل دوم

در معنی علم و فقه و شرع

بدانکه علم بشری ظهور مذکورست نزد عقل، و نزد فقهاء حکم ست جازم مطابق مر موجب خود را عقلی باشد یا نقلی یا غیرآن. و لفظ فقه را گاهی استعمال میکنند در معرفت عقائد اسلامیه که از دلائل یقینیه آن حاصل بود، یا معرفت اخلاق و احکام شرعیه و ارادهٔ ملکهٔ استنباط بقیه و یا معرفت آننده و یا عمل برموجب هرسه آن، و اطلاق شائع او بر هر دو از معرفت احکام و ملکه مذکورست، و حکم شرعی آنچه ثابت شود بخطاب الله که متعلق باشد بعقائد یا افعال مکلفان از روی طلب یا تخییر چون "فاسعوا فانتشروا" یا از روی وضع اسباب و شروط و امارت مواقع مر احکام را چون خمس اوقات.

و شرع وضع الٰهی ست چیزی را که عباد ازان عقائد و افعال و اقوال نوعی دانند که بران سعادت ابدی و نظام امور دنیاوی مترتب ست. و در زمان سابق فقه را اطلاق

نمی کردند مگر بر معارف ثلثه و عمل بر موجب آن: دو معرفت ازان آنکه مذکورست و سوم معرفت دنیا و امور آخرت و آفات نفوس ست. و فقیه در حقیقت کامل آن ست که میان علم و عمل جامع ست.

فصل سوم

در تقسیم علم

نوع اول - علم بشری بر سه نوع ست: اول، علوم شرعی که تعریف آن مذکور گشته ست. و آن چند اقسام ست: یکی ازان علم کلام ست، دران از عقائد اهل اسلام بحث کرده شود. دوم، علم اصول فقه که باحث ست از ادلهٔ احکام تکلیفیه و احوال آن. سوم، علم فقه که درو استنباط فروع و احکام از ادلهٔ تفصیلیه آن تفتیش کرده آید، و دران مذاهب و ابواب بسیارست، و از جمله آن فرائض و تصوف ست؛ اما هر دو را علاحده هم ساخته اند. چهارم، علم قرآن ست که درو از آنچه تعلق به قرآن دارد بحث میرود؛ بعضی ازان علم قران و علم تجوید ست، و بعضی علم تفسیر ست. پنجم، علم حدیث ست که دران بحث ست از وحی غیر متلو و آنچه بدو متعلق ست؛ و درین بسیار علوم و احوال مندرج ست، چون علم متن حدیث، و علم اصول آن، و علم جرح و تعدیل در رجال اسانید آن، و علم وفیات و تواریخ ایشان، و علم

ضبط اسماء، و انساب و القاب و کنیات، ایشان و علم انتقاد در متون و اسانید آن .

و نوع ثانی علم ادبی ست که بدان معرفت و طریق نوشتن و گفتن الفاظ عربی حاصل شود، و آن دوازده علم ست: علم لغت، و صرف، و اشتقاق، و نحو، و معانی، و بیان، و بدیع، و عروض، و قافیه، و قرض الشعر، و انشاء النثر، و علم محاضره ست .

و نوع ثالث علم حکمی ست که باحث ست از معرفت اشیاء بنوعی که در وجود ست در زعم بشر، و وی درانچه بشریعت مخالف ست مردود ست و آن بر دو قسم ست: نظری و عملی. و هر یکی را سه قسم ساخته اند. اما عملی یا علم تدبیر مدن ست که در شهر و دیه چه طور باید بود؛ یا علم تدبیر منزل ست (که) با زوجه و خادم و اصول و فروع و اهل در اسفار و احضار چه معاش شاید کرد ؛ یا علم اخلاق ست که آن را علمای شرع علم تصوف گویند. و آن در ابواب شرعیات مقصود اعظم و اهم ست. اما مقصود پس از اقسام آن علمی ست مسمی بطبیعی که باحث (از) جسم ست بحیثیت استعداد او مر تغیّر مانند سکون و حرکت را، (و) از فروع او علم طب و علم تشریح و سحر و طلسمات و نارنجیات، و کیمیا و سیمیا ست . و قسمی ست که نامش ریاضی ست، و درو بحث از کم متصل و منفصل، که مقدار و عدد ست، می رود . و اصول آن چار علم ست: هندسه، و هیئت، و حساب،

و موسیقی. و علم جبر و مقابله بابی از حساب ست. و از فروع آن علم مرایا و مناظر، و علم جرّ اثقال، و علم آکر متحرکه و علم حیل ست. و قسم ثالث آن که او را «علم الٰهی» نامند که درو بحث از وجود مطلق و از احوال نفس او کنند. و علم منطق را مقدمه این علوم مذکوره ساخته اند.

فصل چهارم

در بیان علوم محموده و مذمومه

از آنچه که اول بر بنده فرض عین ست معرفة الله و توحید اوست، و معرفت احکام ارکان اسلام قدر مایحتاج الیه در دین اوست ـ از فرائض و واجبات و معرفت احوال قلب و اخلاق حمیده و ذمیمه ست. و طلب آن از کتب مدوّنه دران و از اساتذه لازم ست.

و از آنچه فرض کفایه ست، هر یکی از تعلّم و تعلیم قران و قرائت و حفظ آن ؛ و بعضی ازان اشتغال بعلوم شرعیه و آلات ست، و بعضی ازان علم کلام در حق زیرک طبعان و حق جویان، بشرط آنکه توغّل و خوض دران بی ضرورت و حاجت ننمایند. و بعضی ازان علم مواقیت نماز و حج و مواسم زرع و اسفار و ایام حر و برد ست، و علم جهات قبله و بلدان ست. و بعضی ازان، علم حساب جهت قطع معاملات در قسمت مواریث، و بعضی ازان، علم طب و علم تشریح جهت تصحیح ابدان ست.

و ازآنچه از مستحب ست، تبحر در علم اصول و خلاف

و تعلّم علم رقائق و مواعظ و سیرالصالحین، و علم ترغیب در آخرت و ترهیب از دنیاست، و قدری از طب دانستن که بدان خود را معالجه تواند کرد.

و ازآنچه حرام ست از علوم، آنکه جرّ کند بعقیده باطل چون قول بوحدت وجود یا به حلول، یا جرّ کند بتخییل یا بتدلیس یا بتصویر یا بضرر یا بدعوی علم غیب و علم طبایعین و علم شعبده و علم سحری که مشتمل بر قول یا بر فعل منکرست. و بعضی ازانکه در علم هیئت ست که علمای شریعت آنرا قبول نکرده اند، چنانکه در مقاصد و مواقف مذکورست. و بعضی ازان اکثر ازانچه در علوم نجوم ست، چون دعوی غیب یا اعتقاد تاثیر در کواکب یا اعتقاد سعد و نحس دران، یا در ایام و ساعات غیر آنکه در شرع آمده باشد که این همه گمراهی بیش نیست. و بر مومن فرض ست که توکل برحق تعالی و طرح ماسواه کند. و بعضی ازان علم موسیقی ست چه که شرع بر اکثر انواع غنا بتحریم آن ناطق ست. و بعضی ازان علم رمل ست که بزبان مبارک حضرت رسالت منسوخ گشته ست. و بعضی ازان فعل اکثر مدعیان کیمیا ست چه که تابع ظنی می شوند و بعضی که صنعت او را میدانند بنوعی دانند که عنقریب متبدل می شود وضرر (به) دیگری میرسد، و هر صانعش که از تبدل آن آمن باشد و سائر اسباب کسبش برو متعذر (نه) پس در حق او مجوّز ست. و بعضی ازان، علم طلسماتی که درو مجهول اسماء و لغات بود.

وجه حرمتش آن ست که مبادا مشتمل بر کلمهٔ کفر بود . و بعضی ازان، اشتغال بکتب امثال یهود و نصاری ست، که چه بنص" قران ثابت شده ست که دران تحریفها نموده‌اند. و بعضی ازان آنکه در علم منطق اعتقاد کند که البته موصل بحق ست، زیرا که علمای اسلام مانند امام محمد غزالی و ابن صلاح و ابن تیمیه و غیر ایشان آنرا رد کرده. آری، حفظ امهات اصول خالی از مزد در قوت نظر نیست؛ هر که مشتغل بود، اورا باید که اغلب اوقات را صرف دران نکند، بلکه شغل بعلوم دینیه و آلات آن. و نیز اورا باید که برآنچه در او از ضرر گفته اند واقف شود.

و ازانچه مباح ست از علوم علم حساب زیاده از حاجت ست، و علم اخبار ملوک ست. و این اگر جهت قصد عبرت بدان و اختیار احسن ازان باشد پس نافع ست. و علم انساب ست و این اگر به نیت صله ارحام بود ممدوح ست. و علم اوقاف و تکسیر اسماء و ارصاد ساعات بر طریقهٔ شیخ ابعد نیست اما اخلال آن بر نفعش غالب ست زیرا که در توکل قادح ست. و بعضی ازان، علم شعرست و لیکن نافع آن ممدوح و موجب اجرست و غیر آن مذموم و مکروه یا حرام ست و گاه ست که مشتمل بر کفر بود.

و آنچه در اباحت و حرمت و وجوب و ندب آن اختلاف علم جدل ست (۱). صاحب آنرا و صاحب کلام و منطق را

(۱) دراصل: 'علم چند ست'.

باید که انصاف کامل و ورع شامل داشته باشد تا تحقیر سائر خلق خدا نکند و اراده غلبهٔ خود یا عداوت ببعضی از طلبه علم را از خود دور سازد و بما لایعنی بسیار نپردازد. و بدانکه مناظره اگر بر طریقهٔ فقهاء و در ما یعنی بود، پس شاید و باکی ندارد، و اگر دران [معنی] باشد، اما بطریقهٔ اهل جدل کرده آید، پس حکم او حکم جدل باشد و اگر ازان هر دو خالی بود و در فلسفیات واقع شود پس حکم وی دارد.

فصل پنجم

در ترتیب درمیان علوم محموده و مباحه

معلم را باید که وقت درس علم اشرف را مُقدّم سازد، و بقول دیگر سبق طالب اسبق را، و چون دران اختلاف نمایند میان ایشان قرعه اندازد. و اگر استباق‌شان موءدی بمنازعتی بود یا حضور شان اکثر اوقات معاً شود پس تقدیم و تاخیر ایشان به‌نوبت سازد. و اگر وحشتی و منازعتی درمیان ایشان[راه] نه‌نماید. پس ابتدا کند درسش را از دست راست خود یا از کسانی که در مبدأ تعلمند و در تعلیم همه را مقدم دارند. پس مبتدی را اولا تلقین عقائد کند. بعده تعلیم مسائل پنج ارکان اسلام بطریق اجمال و تقلید کند و امر کند او را بقرآن خواندن و بحفظ و بتجوید آن. و باید که بعد ازان در ایام صغرش یادگیراند عبارت یک کتاب وسط مجرد در فقه. همچنین در حدیث، چه که آن در ایام جوانی و پیری ملکه گردد و در همه علم او را معین باشد. بعد ازان در هر علم بهمین صورت یادگیرد محکم تر خیزد. بعده علوم ادبیه را بوی تعلیم دهد. پس در درس ابتدا بصرف و نحو و چیزی از جزئیات لغت و قواعد آن کند. از صرف مقدار فارسی میر سید

شریف جرجانی، مثلاً پیش از نحو فراگیرد. و کمال هر یک ازین دو میسر نیست مگر (به) یکدیگر. بهمین طورست تمام ادبیات بلک جمیع علوم. و باید که اولا اهتمام بتحصیل رسائل و متون مختصرات نماید و بعد ازان اکتفا کند بیک مطول یا شرحش در هرفنی، بعده در مرتبه ثالثه متوجه شود بعلم بلاغت با توابع و متممات آن، چون عروض و قافیه. و در وقت اشتغال باید که گاه گاهی سخنهایٔ وعظ و نصیحت در دین شنیده باشد، و در اثناء آن اگر اندکی از مقدمات ریاضی و امهات مسائل منطق به ادای شروط سابقه بدست آرد، پس معین ست و عیب ندارد. و بعد ازان در مرتبه رابعه اشتغال نماید بطریق استیعاب اوقات بعلوم حدیث و تفسیر بمسائل فقه و فرائض بطریق تقلید محض. و بعده در مرتبه خامسه توجه بکلام و اصول فقه کند. و در سادسه بکتب فقه مدلله و بطب و تشریح و علم میقات و جهات. و باید که علم حساب مقدم سازد بر علم فرائض و علم میقات و جهات.

و باید که تمام عمر را در تعلم مطولات متعدده از هر علم صرف نکند و قناعت بمختصرات هم نکند. و باید که از علم تصوف آنچه صحیح و ثابت ست اختیار کند. و هر روز از نماز دیگر تاغروب آفتاب بدو مشغول بود. و هرکه رعایت تمام ترتیب مذکور کند زودتر بمقصود رسد. و امیدست که در مدت دو سه سال ویرا مرتبهٔ شاگردی کتاب شاگردی روزی (گردد).

—⊱⁜⊰—

فصل ششم

در اختیار علم و کتاب و استاد و ثبات بران و اختیار شریک دران

باید که در اختیار علمی و استادی و سفر کردن و شریک گرفتن دران، اولا مشاورت کند با عاقلی که امین و ناصح و صادق و خائف باشد. پس در اختیار علم چنان کند که آنچه بدان محتاج ست در امر و نهیش ذر حال مقدم سازد. بعد ازان آنچه معین ست بدان در مال. و این که اختیار کند علم اوائل را، نه آنکه مردود ست باجماع مجتهدان یا موافق نباشد باصول سلف محققان. و در نوع علم یا کتاب تفویض کند امر خود را باستاد.

و استاد را باید که او را اشاره نکند مگر بدانچه ذهنش دران نافذ شود و حصولش برو دشوار نبود و طبیعتش ازان متنفر نی. و در اختیار استاد اولا تفکر و تامل بسیار کند و بشتابی پیش کسی بنیاد سبق نکند. بعده اختیار کند اعلم بلاد بلکه بلد خود را که اورع و اسنّ و خلوق و حلیم و وقور و صبور بود. و اگر اعلم اسنّ نیابد اعلم شاب اختیار

کند. و اگر در شهرش کسی آنچنان نباشد پس برای طلب استاد منعوت سفر لازم ست و صواب.

و باید که کسی را اختیار کند که متمسک بود بعلوم مرویه صحیحه و خداوند ذوق ظاهر بود نزد طالب صادق، و حالت مرضیه را اکتساب کرده باشد از اتباع سنت، و همت عالیه داشته باشد که کسالت و بطالت را بخود راه ندهد، و بصیرت نافذه در قوای وی باشد که تابع هر گوینده نشود نه کسی را که مبتدع ست در دین یا جاهل ست بدان، یا مشغول شود بمالایعنی در اکثر اوقات یا تابع هوای نفس بود دران. و طالب علمی که ویرا در شهرش علم میسر نشود تاآنکه [بیرون] برود، حق مادر و پدر و یا جدّ و یا جدّه یا زن یا ولد بود باید که ازانجا ارتحال نکند. و اگر باو احتیاج نداشته باشند و خود محاسن بر آورده باشد و برای طلب علم بی اذن شان رود، عاق نباشد.

و از شرائط سفر ست که اولا رفیق طلبد بعده راه گیرد، و اینکه مدت مکث در بلاد غربت و عزم و مقصد خود را باو بگوید. و چون بعد تأمّل و مشوره، استادی منعوت یا فنی محمود یا کتابی یا شهری معین را اختیار کند باید که صبر کند بران استاد تا کامل گردد و در علم برکت در یابد. و بران فن تا واقف شود بر جمیع اصول آن و بران کتاب تا ازبر سازد و بران شهر تا خاطرش پریشان نگردد؛ چه که

گاهست که بعد از انتقال جمع نگردد . و صبر کند از هوای نفس که چون وی بر کسی غالب بود عمرش بضیاع و زیان می‌رود. و صبر کند بر میحتن و بلیات که خزائن جمله آرزوها بر بلاها و محنتها ست. و در اختیار شریک که مُمِد" و معین ست بر حصول مطلوب باید که زیرکی را که صاحب جد و ورع و انصاف و بصیرت بود برگزیند، و احتراز نماید از متعسف و مفسد و فتان و کسلان، و کس که نظر می اندازد بر امردان و زنان اجنبیان، یا باشد صاحب تکبر یا بدعت یا محض تقلید .

فصل هفتم

در تعظیم علم و اهل آن

بدانکه تعظیم علم و علماء و استاذ لازم ست، و هر طالبی که آن ندارد بهیچ مقصودی نرسد . و از جمله آن تعظیم کتاب ست، و فرض ست که بی طهارة دست بمصحف نرساند و کتب حدیث و فقه را هم بی وضو نگیرد، بلکه اگر تواند هیچ کاغذی را که دران حرف مکتوب ست بی طهارة نگیرد. و وقت ضرورت تیمم کند . و از تعظیم علم آنکه وقت مطالعه مستقبل قبله نشیند. و از تعظیم اوست که طرف کتابی پا دراز نکند، وکتاب را زیر سر مانند نهالی داشتن مکروه ست مگر جهت حفظ و وقت خوف . و از تعظیم ست که کتاب بر زمین بی ضرورت ننهد و دستی را که بدان کتاب برداشته ست لقان[؟] نسازد. وکتاب بر کتاب نه نهد مگر وقتی که جامع القران فوق الکل بدارد بعده متن حدیث و تفسیر ماثور پس سائر شرعیات بالای آلات و ادبیات بالای حکمیات . و از تعظیم ست تطهیر مکان اشتغال بعلم و کاغذی که درو حرفی باشد آنرا وقایه نسازد چیزی را، و ظرفی نسازد دوای

را، و هدف نسازد ویرا. و از تعظیم استاذ ست خود را پیش استاد خوار و نرم نمودن و داشتن بشرط آنکه دل دران موافق جوارح باشد، و اگر نه پس نفاقی باشد که سبب بدحالی غالب گردد در دنیا و آخرت. و بعضی از انواع تعظیم استاد در فصل آداب ذکر خواهد شد.

فصل هشتم

در جدّ و مواظبت در طلب علم و بیان کسل دران

بدانکه علم بی تعلم و حلم بی تحلم حاصل نشود. پس طلب علم فرض ست و جدّ در طلبش لازم، که بسبب جدّ و کوشش هر امر مغلق آسان گردد، و طالب بمقدار همتش مطلوب بحصول پیوندد. و چون سود دنیاوی بی مشقت حاصلی نمیشود، بنابران طالب را باید که کسل را بخود راه ندهد، و داند که طالب امری شده ام که فضلش باقی ست و لذتش بالاتر از همه لذات عالم ست و بدانکه از کثرت بلغم و رطوبت کسل متولد شود، پس باید که از مرطب مفرط چون لبن کثیر احتراز کند. و از شمع دور باشد که وی هم سبب کسل ست و آن ده و اند (۱) آنات دارد.

---

(۱) لفظ 'اند' بمعنی 'چند' مبهم ست درمیان سه و نه.

فصل نهم

در آفـات عـلـم

بدانکه علم را آفات بسیارست، و جل آن اخلاق ذمیمه ست، علی الخصوص کسل و کبر که صاحب آن محروم گردد از استفاده از افواه رجال. و همچنین موت علماء، و همچنین میل سؤی معاصی و مالایعنی. و همچنین شرم کردن در سوال سبب محروسی و جهل میگردد؛ و حیاء فی نفسه ممدوح ست، اما نه بحدی باید که بمحرومی از دانستن دین رساند. پس طالب را شاید که تواضع دائم شعار خود سازد، و ننگ نیارد از گرفتن علم از هر صادر و وارد و حاضر و از هر ادنی اصل از خود. و نیز ویرا لازم ست وقتی که شاگرد کتاب شده باشد که صحبت اساتذه و گذراندن کتب پیش ایشان را غنیمت شمرد، و سبب ازاله جهل از خود داند، و لا اقل باعث تحقیق و تدقیق و یاد ماندن و آمدن معلومش خواهد بود بلکه وسیله خوشنودی استاد شود که جمیع سعادات*

---

* عبارت در حاشیه: للمولف رضی‌الله عنه :

گر تو خواهی علم بی‌حد بی کران   پیش استاد بگذران و به ران
نسخها را علمها را بیشتر   گرچه خواندي باز هم بگذران

علمی و غیر ذلک مرتب بر اوست. و از جمله آفاتش آنکه از ابتداء زن خواهد که آن هم مانع از علمش آید. و آنکه مخالطه کند با اغنیاء و امراء و بدکرداران. وآنکه مشغول شود به‌تصنیف پیش ازانکه انواع علوم در ذهن او راسخ شده باشد. آری بعد از رسوخ آن تصنیف ازدیاد حفظ اوست و همچنین مفید ساختن کتابت و تحریر آنچه از استاد بشنود.

بعلم باید که پاکیزه و خوشبوی تر باشد تا سلطان نور علم دران نزول نماید، چه که در جای تیره صفای خاطر و جمعیتش کمتر مي باشد. و باید که خالي از بوی مانند سیر و پیاز و از بسیاری اسباب و اشغال ذهن در متصوراتش نفوذ تواند نمود. و باید که در شهرها معتدل باشد که نه بغایت سردی و گرمی باشد که مزاج معتدل را دران دخل تمام ست.

فصل دهم

در زمان تحصیل علوم و مکان اشتغال بدان

بدانکه هر که در ایام صغر تحصیل علم نماید، در تمام عمرش از یادش نرود و همچون نقش بر سنگ باشدش. و نیز در حدیث ست که هر نوخیزی که در علم و عبادت خیزد تا بران کلان بشود، حق سبحانه روز قیامت (ویرا) در سایه عرش وی نشاند که دران سایه غیر او نباشد. و مهتر یحیٰ پیغمبر وقت صغرش چون صبیان او را برای بازی طلبیده اند گفت: مگر از برای بازی آفریده شده ام ؟ وهر که در صغرش علم حاصل نکند، در وقت کبر قدوه نگردد. و هر که در جواني بوی مشغول نبود، باید که از حصولش نومید نگردد، که بسیار کس در پیری طلبش نموده عالم ربانی گشته اند. و بعضی گفته اند که وقت تعلم از مهد تا لحد ست. و در طلبش بمکه رفتن موجب برکت اوست و علی‌الخصوص روز پنجشنبه و روز دوشنبه سبب آسان شدن اوست. و هر صبح و هر شام که جهت طلبش رود فاضل تر از جهاد باکفار که محض لله باشد. و بدانکه مکان اشتغال

فصل یازدهم

در طریقه تحصیل علم و شروط حصول و اسباب ان

طالب علم را بر درازی سبق حرص نباید بلکه بر بسیاری تکرارش. و نیز باید که تکریر او را تقدیر ساخته باشد و تا هر روز مقداری که دران معین کرده باشد تکرار نکند دلش قرار نگیرد. و باید که بر ترتیبي که خوانده ست هر روز تدری تکرار کند، تا چون بصفحه پسین رسد، باز از سر گیرد. و تکریر بمجرد دل یا زبان نکند بلکه هر دو را درآن جمع سازد، و از جهد قوی نیز احتراز نماید و تکرار بانشاط کند. و باید که مذاکره علمی جهت عداوت و تحقیر کسی نکرده باشد و جهت منهی شرعی هم نکند، بلکه جهت اظهار حق و برطریقه تواضع و انصاف. و باید که گوش دارد سوی گفتن استاد و محفوظ سازد شنیده را از تغیر و نسیان، و دران فکر کند. و از حضرت استاد بر وجه اوضح و ارفق سوال کند. و طالب را باید که برای تحصیل علم دوات و قلم و کاغذ سفید همیشه همراه داشته باشد. و اینکه قطع سازد طمع خود را از تمام مردم، که حق تعالی طالب دین و علم را

بی‌تعبش روزی می رساند. و اینکه ورع و پرهیزگاری داشته باشد که وی شرط اعظم مر حصول علم را ست. و باید که حاسد و مجادل نبود که حاسد خود محروم ساند و مجادل اوقات خود را ضایع سازد مگر آنکه وجه اعتراض ظاهر و توی بود و ثمره معتد به داشته باشد. و باید که از طعام بازار و صحبت اهل فساد و معاصی و بسیار گو احتراز کند، تا از حیوانات گمراه تر نگردد و جاهل نماند.

و یکی از اسباب حصولش زهد در دنیا ست یعنی اختیار ادنی دران و برودت خاطر ازان و بعضی ازان دعا کردن تا حق تعالی اورا علم نافع (و) رافع دارین نصیب گرداند. و بعضی آنکه خوف اللهی در نهان و آشکار داشته باشد. و بعضی آنکه اندک سازد نطق خود را. و بعضی آنکه با مردم اختلاط ناکردن. و بعضی آنکه عمل کند بدانچه از دین دانسته ست. و بعضی آنکه درانچه داند سوال کند نه تحسین. و بعضی آنکه هرچه نه داند از هر که باشد بپرسد و هرچه دانسته ست بدیگری رساند و دران بخل نکند. و بعضی آنکه خرچ کند جهت حصول علم مال و جاه و قوت خود را. و بعضی آنکه بنوشد آب زمزم را برای حصول آن و بعضی آنکه اخلاص کند در اعمال برّ. و بعضی آنکه از آداب اسور دیگر که درین کتاب ست چنانکه صبر از معاصی و مناهی و هوای نفسانی. و داند که خواب بعد از نماز بامداد سبب حرمان طالب ست از حصول رزق دنیا و آخرت،

و رزق آخرت علم باعمل ست. و بعضی از اسباب غناست در پرهیزگاری کوشیدن و ازانچه دارد نفقه دادن شکر بر نعمت کردن و بطلب علم بودن و رفتن و ثابت بودن بجاءی نماز بامداد تا طلوع آفتاب و ترک کردن خواب وقت طلوع صبح و درین وقت صد بارگفتن "سبحان‌الله وبحمده سبحان‌الله‌العظیم استغفرالله." وصله رحم کردن و سورهٔ واقعه هر شب خواندن، و توکل بر حق سبحانه کردن، و راضی بقسمت او شدن، و دائم بعد از دوگانه ضحی هفت بار "یا وهاب"، و بعد دوگانه تهجد ده بار "یا باسط" گفتن. و بعضی از اسباب فقر طمع ست و زنا و فاقه و خود را جهت طمع بدیگری گفتن و روفته در خانه گذاشتن.

فصل دوازدهم

در سیاهی ساختن و کتابت و روایت و مقابله کتب و خواندن آن

بدآنکه آسان ترین طریق ساختن سیاهی که یک حصه از دود روغن چراغ گیرد و آنرا اندکی در ظرف مانند مس خوب باریک بساید، بعده مقدار هم وزن دود صمغ صاف کوفته باندازد یا صمغ غیر صاف را در آب ساعتی گذاشته و باجامه آنرا صاف ساخته دران دود ساویده انداخته هر دورا بهم زمانی باز بساید. واگر اندکی دران از مانند زنگار یا آب زاک اندازد بهتر بود. و هر دوا از غیر صمغ که درو اندازد هم‌وزن آن صمغ دیگر هم اندازد و اگر بعد ذلک مجمع باجامه صاف کرده در محبر اندازد و یا در شیشه بدارد جاری ترباشد.
و بدانکه در فضل سیاهی و نوشتن علم دینی احادیث وارد ست. وباید که وقت نوشتن تسمیه "رحمن" را دراز نویسد و دندانها "سین" "بسم‌الله" را مبیّن سازد و "باء" ویرا دراز و "میم" ویرا مدور. و خط را مبین نویسد که بدان حق واضح گردد.

و از فوائد خط آنست که طالب علمی که فقیر ست

برای خود یا عقبش را بقدری کتب حاصل تواند کرد. و نیز شغل طالب بکتابت عین شغل وی بعلم ست. و نیز مکتوب خود را دو ستر دارد و خوب‌تر نگاه دارد، و در حق کسی که ویرا کتب میسر ست، بهتر آن ست که از کتابت کتب اهتمام بخواندن آن و بتصحیح و مقابله آن وجه نظر بیشتر بود، که اجر و نفع آن زیاده ست از اجر نفس کتابت. و باید که آداب مراسله نگاه دارد، یعنی باسم مراسل ابتدا کند، و بعد از فراغ از نوشتنش خاککی بران ریزد و اورا ختم کند. و در کتابت کسی بی رخصت وی و بی ضرورت شرعیه دران نظر نکند. باید که برسمی نویسد که در علم خط مذکور ست، مگر در خط مصحف که تابع امام شود و در عروض که بعضی اصطلاحها آن مخالف مرسوم ست. و باید که شکل هر حرف را محقق سازد، و معجم را مخصوص بنقط گرداند و ملتبس را مضبوط. و بچیزی نجس نه نویسد، و هر حرف را علحده از حرف دیگر نویسد نه ممزوج. و اگر خواهد که بر طریقه نسخ تعلیق (نستعلیق) نویسد پس باید که دندانها سین و شین را ظاهر سازد، و میان هر دو فرق بمانند نقط و عدم آن سازد. والفها و لامها و سرهای را و زا را راست و ا تاده کند نه کژ، و ها را بچشم نویسد. و باید که خط را باریک نه نویسد اگرچه بیانی در حاشیه نویسد، یا مرید اسفار و و دوار در هر دیار باشد تا در آخر عمرش بکار آید و چشم هیچکس را ضرر نه رساند. و بعد از نماز عصر نه نویسد بلکه

بی ضرورت بعد آن در کتاب هم نه بیند، علی‌الخصوص مرکسی را که ضعیف البصر باشد، یا در موضعی که خالی از تاریکی نباشد که این مضرست مطلقا. و لازم برکسی که ضعف بصر دارد اینکه بسیار نه نویسد و کتابت را جهت اجر صنعت نگیرد. و باید که ترک نکند ثنا را جائی که ذکر اسم جلاله رفته باشد، و نه چیزی را از صلاة و سلام، جائی که ذکر نبی شده باشد، و 'رضی‌الله' را ترک ندهد. نزد ذکر صحابه 'رضی الله عنهم'، و ذکر کند 'ترضی' یا 'ترحم' را چون ذکر از اکابر دین برود رحمهم‌الله اجمعین.

و باید که مضاف در آخر سطری و مضاف‌الیه‌را در اول سطری که بعد ازان ست نه‌نویسد. و یک کلمه‌را بطریق اولی که‌چنین‌نه نویسد. و باید که قلم را از کلک متوسط که نه‌سخت تر یا سست‌تر تراشد، مگر وقتی که کاغذ هیچ دسومتی نداشته باشد که آن زمان قلم را از کلک سست باید تا سیاهی بر روی آن جاری شود. و از حد گذر کوتاه و دراز نسازدش مگر آنکه اگر کلک نرم داشته باشد. پس البته قلم و شگافش کوتاه لازم ست، و اگر سخت ست پس بعکس آن و در هر حال سرقلم عریض تر کند تابر وجه مراد سیاهی ریزد. و جانب چپ آن باریک و جانب راست دراز سازد تا اشکال خطیه‌را حسن پیدا آید، و جانب راست قلم آن بود که وقت نوشتن دست راست کاتب شود. مصحف را بقلم ذهب و نضه یا از دوات آن یا باآب زر نوشتن مکروه ست. پس کتب دیگر بطریق

اولی بدان نه نویسد. و باید که هر طالب را دوات علاحده
باشد و از دوات دیگری بی اذنش نه‌نویسد. و تراش قلم را
علی‌الخصوص تراش قلم مستعمل در جا‌ئی که تعظیمش فوت
شود نه پرتازد. و وقت نوشتن اگر ضرورت بود قلم تراش
بالای کتاب بنهد، و اولی ست که بر سطری نهد که بالا
تر ازان می نویسد، نه برعکس آن. و مصحف را در حجم
صغیر و به‌خط باریک ننویسد که آن مخل‌ست به تعظیم. و آنکه
سرد. او را طول جزو را زائد سازد بر عرضش بربع آن. و اینکه
عرض را شش قسم متساوی قسمت کند: دو ازان مر حواشی
سفیدی حاشیه بالا‌ئی را و دیگر مر سفیدی تحتانی را. و اینکه
در اعلاء و طول و اسفل آن مقدار بیاض اعظم عرض گذارد.
و بدانکه کاغذ هر چند که عفص و جرب تر بود، بقای وی
و بقای خط دروی بیشتر بود و ازاله خط آن و حک دران
باسانی. و باید که در مقابله کتب احتیاط کند و درحال
غفلت و کسل و غنودن و در غوغا و انبوهی و با مغفل و
قاصر فهم مقابله نکند، بلکه در خلوت و با جمعیت خاطر و
باثقه و حاذق. و در مقابله و غیر آن به‌تیزی نخوانند که نفعش
کمترست، بلکه گاهی بسبب آن صحیح راخطامی سازند. و
وقت حدیث گفتن یاد باید که استاذ بخواند و شاگرد بشنود
باتفاق مگر آنکه جهت احتیاط شاگرد بعد ازان هم بخواند
و وقت خواندن از کتاب نزد بعضی خواندن استاذ را جمع
ست، و نزد بعضی قرأت تلمیذ و نزد بعضی هر دو برابر.

و در قرآن خواندن تلمیذ موروث ست و جمع میان قرأت
وی و استاد دران احوط، واین وقتی ست که شاگرد می‌تواند
که در مصحف بخواند یا آنکه یاد داشته باشد، فا ما کسی
که نمی تواند خواند، وگاهی سبق را پیش ازان نشنیده ست،
پس در حق وی واجب آنست که گوش دارد سوی آنچه استاد
بوی تلقین کند. و در بقیه کتب و علوم لفظ شیخ اعون بر
تحصیل تلمیذست، مگر آنکه استاذ اشاره یا امر فرماید بخواندن
شاگرد جهت تجربه‌حال او یا حصول‌سلکه خواندن اورا دراعم
اوقات، یا از آنکه قوت شیخ جهت مرض یا پیری یا ضیق
نفس ضعیف بود از تلفظ بعبارات، یا از جهت (لکنت) و حالت
دیگر. و لازم ست که شاگرد وقت ابتدای درس گوید " قال
المصنف کذا " یا "الشارح" و یا " الشیخ الفلانی کذا " یا
بفارسی گوید ، و اگر بر صاحب کتاب خواند گوید " قلتم
رضی الله عنکم کذا " بعده در سبق شروع کند . و چون
چیزی خواند که از استاد اورا باسناد متصل در رسیده ست گوید
"وبسندکم المتصل الی لشیخ الفلانی رضی الله عنه و عنکم
کذا " و اصطلاح کرده اند برانیکه کس را نرسد که
متصدی امر اقراء کتب و علوم علی‌الخصوص علوم حدیث
و فقه و تصوف و دین گرد با جازت شیخ کامل، که اورا
سلسله کمل رسیده باشد . و رسم نموده‌اند اینکه شاگرد در
سبق هر روز و هر قطعه اجازه گرفته بعد فراغ‌سبق گوید "اجزتم
رضی الله عنکم لمن قرأ او سمع شیئا منه ان یرویه عنکم

مما یجوز لکم و عنکم روایته بشرط» بعده استاد گوید "نعم".
و اگر داند که شاگرد را اهلیهٔ درس و تحدیث هست، آنگاه
برو لازم ست که اجازتش بدهد، و اگر دران متیقن نباشد جائز
نیست ویرا اجازت دادن، و اگر اجازت داده باشد و بعد ذلک
استاذ را عدم دیانت شاگرد یقین شده باشد نه عدم مواد
علم، پس اجازتش برجاست و باطل نیست. و لفظ شاگرد عام
ست در هر مستفید خواه استفاده او بسماع بود یا بقراءهٔ و
خواه بحضور یا به کتابت و اتفاق کرده اند که بر اجازت
گرفتن و دادن اجرت دادن و گرفتن روا نیست. و در اجاره و
استجاره در تعلیم قران و فقه ارجح جوازست و احوط احتراز. و
استیجار و اجاره بر تعلیم خط و علوم ادبیه و طب و شعر
روایت نزدیک همه ایشان؛ مگر آنکه یکی ازین امور بر معلم
لازم گشته باشد که آن زمان عقد بران روا نباشد. و کسی را
که تصنیف کتابی با اقراء یا سماع آن بر استادی میسر شود،
واجب ست برو که شکر آنرا بجا آرد؛ و برکسی که وسعتی
دارد انکه جهت آن مهمانی کند تا سبب ترقی وی گردد.
و همچنین وقت بنیاد سبق اول و ختم قرآن یا کتاب حدیث
چنانکه "شفاء" و "صحیح بخاری" و "مواهب قسطلانی" و لازم
ست که کتابت علم و قرآن در مسجد جهت اجرت نکنند بلکه
برای حسبه فقط. برای تعلیم خط در و مجلس نسازند. و برای
تعلیم قران خوردانرا هم مجلس نگیرند؛ بلکه برای هردو آن
در خارج اذان جای بکند. و باید که بنوشتن و خواندن علم

مروی و احادیث نبوی اهتمام کند، چه اکثر دین بنقل ثابت
شده ست. و مرتبه محدث قریب مرتبه مجتهد ست. و نیز علوم
حدیث از شرائط اجتهاد ست، و هردو خلیفهای رسولند. پس
باید که در عقائد و احکام اسناد هر قول بقائلش میکرده باشد،
و از کذب دران احتراز کلی نماید، لا سیما در تفسیر قران و
حدیث. و همچنین در نقل مذهب علماء. پس نگیرد علم را
مگر از کتب ائمه و مصنفین که‌مشهور و معتمد علیهم اند،
نه از مجهول اسم و حال. و همچنین در علم تصوف چیزی
که در حدیث نبوی ثابت نیست، اعتماد نکنند و بران اعتبار
ندارند. و همچنین در هرفن رجوع باهل آن کند مثلاً در
قرأت بقرأت‌دان و در تفسیر و حدیث بمحدثان و برآن قیاس.

فصل سیزدهم

در آداب استاذ و شاگرد

بدانکه معلم و متعلم را از آداب ناگزیر ست، و ازانچه هر دو را لازم ست، آنست که نیت ایشان در تعلیم و تعلم خاصه از برای حق تعالیٰ باشد. و اینکه در شغل علمی بجد باشد والتفات بجانب حاسدان نکند. و اینکه دلها خود را دران از اغراض دنیاوی و طمع پاک سازند. و اینکه خوش خلقی‌را شعار خود گیرند. و اینکه ذوات خودرا از احداث و اخباث پاک دارند. و اینکه وقت مذاکره دستها را از بازی و چشمها را از نظر بجای نگاه دارند. و اینکه مستقبل قبله نشینند، مگر آنکه وقت اجتماع ایشان شاگرد را لازم انکه مستقبل استاد (نشیند) اگرچه مسند بر قبله بود. و اینکه نیک ترین لباس خوش پوشند، علی‌الخصوص در زمان و مکان درس و سفید اولیٰ‌تر از سائر الوان ست. و اینکه زانوزده نشینند، لا سیما شاگرد. و اینکه افتتاح کند هر یک کلام خود را به بسمله و حمد له و تشهد و صلوٰة و تسلیم بر افضل مرسلین با آل و اصحاب او بدعا مشائخ اسلام را، علی‌الخصوص استاذ را و اختتام هم

بدینها کنند. و بعد از فراغ سبق گوید "الحمدلله الذی بنعمته تتم الصالحات". و اینکه وقت برداشتن (کتاب) تسمیه گوید. و اینکه بدست راست بردارش. و اینکه دائم باانصاف و انتصاف باشد. نه بااستضعاف. مگر آنکه ضرورتی پیش آید و همیشه طرف حق رجوع نماید، و دران شرم و ننگ نیارد، و از فضل کسی منکر نشود و آنرا مخفی نسازد. و اینکه دعوی نکنند چیزی را که ندارند از علم و حال که سبب نضیحت شان می شود در حال و مآل. و اینکه استخاره کنند در هر خواندن و خوانانیدن و نوشتن و نویسانیدن و انشاء سفر و اختیار کتاب یا علم یا شریک یا غیر آن کردن. و از آنچه وظیفه شیخ ست اینکه شکرانه حق تعالیٰ بجا آرد که ویرا اهل تعلیم و لائق مشیخت ساخته ست. و اینکه نصیحت دارد مر متعلم را. و اینکه نرمی کند باوی نه سختی و غضب آرد. و اینکه برو چیزی القانکند که نفهمد و در تفهیم وی طریقی سازد که مقصود را زود فرا تواند گرفت. و باید که وقتی‌که متعلم بغور سخن وی نرسد، در نظر خود حقیرش نه بیند بلکه تصور چنین کند که وی هم روزی چنین بوده ست و از شکم مادر از فضل خالی آمده بوده ست. و این که علم را خوار نکند برفتن در خانها امیران و کبیران جهت درس گفتن دران. و اینکه موضع درس را کشاده داشته و ساخته باشد که بر جلساء و هر یک (که) برو درآید تنگ نگردد. و اینکه پیش از اشتغال بدرس دوگانه نفل در

موضع درس‌گذارد، و بدعای مهتر موسی پردازد و آن این ست
"ربّ اشرح لی صدری و یسّرلی امری و احلل عقدة من لسانی
یفقهوا قولی"، و اینکه مذاهب را محرر سازد، و دلائل را بترتیب
آرد، یعنی اولا سهل از روی فهم، بعده اقوی. و اینکه او
را راهی نماید که نافع او بود در ترقی علمی و دینی. و
اینکه او را کتابی و علمی که فهم آن برو غالب ست
نگوید، بلکه مغلوبش گوید و بدان امرش کند و چیزی بوی
گوید که طبع بوی مائل بود. و اینکه اگر از شاگرد مرات و
کرات حرکات نامرضیات وی صادر شود باوی معامله شفقت و
حلم چنان کند که پدر مشفق بولد خود. و اینکه از سبق
گفتن و تعلیم وی امتناع نیارد بجهت نیت فاسده خود.
و جائیکه درس مکروه ست نگویه چون بچراغ مسجد بعد
ثلث لیل جائیکه عادت نکرده اند بگذاشتن چراغ بعدالثلث
دران. و اینکه در محل تعلیم اختصار نکند بلکه بیان شافی
کند. و اینکه خاص نسازد دوستان خود را یا اغنیاء و اشراف
را بتعلیم بلکه هر طالب را درس گوید. و اینکه محب این
معنی نباشد که مخصوص بود تصنیف و تصرف و روایت وی
باشتهار. و اینکه حریص نباشد بربسیار بودن شاگردان. و اینکه
اولا شاگرد را امتحان کند که درین طلب صادق ست یا نی،
پس اگر ویرا صادق و بجد در یابد بشارتش دهد و تربیتش
کند همچو تربیت اولاد. و اینکه بد نیاید او را آمد و رفت
تلمیذ جانب دیگر اساتذه. و اینکه تشیخ نکند بر کسی که

فوق اوست در علم یا کمال و نه برمساوی خود. و اینکه
اگر از و زلات سرزنند تغافل کند و بهر سهو و نسیان او را
نگیرد. و اگر داند که وی ازان بس نمی کند، پس اول او را
متنبه سازد بکنایه اگر پند پذیرفت و الا پس بطریق رفق
نصیحت قولیش کند بعده بزجر و منع، و اگر طالب عذری پیش
آرد قبولش کند. و اینکه اگر از متعلم نوعی از اعتراض بر
مشائخ، یا چیزی که موجب فراق ست سرزند معلم را باید
که سه چار مرتبه از و عفو کند، و اگر بعد ازان بسببی
فراق میان شان رو نماید، باید که شیخ شاگرد را واقف سازد
بر سر آنچه خاطرش راه یافته ست تا در دشت انکار هلاک
نباشد. و اینکه امتحان کند فهم و حرص او را در علم. و
اینکه وقت خطاب باوی ترش رو نشود و باوی مزاح بسیار
هم نکند. و اینکه چون اکثر اشتغالش بعلمی باشد می باید
که در نظر شاگرد اشتغال بباقی علوم محموده بد ننماید که
سبب قلت رغبت وی در پایه دین گردد. و اینکه درسبق گفتن
وی سستی نکند مگر آنکه حالت منافی آن داشته باشد. و اینکه
اگر شاگرد را حالت منافی شغل باشد او را امر نکند بخواندن
سبق. و اینکه برو آن مقدار القا کند (که) فرا تواند گرفت نه
زائد از حد لیاقت وی. و اینکه دعا کند تا حق سبحانه شاگردان
و یاران او را علم دینی و صلاح و استقامت بران نصیب
گرداند. و اینکه اشتهای کثرت عدد، آنچه پیش وی بگذرد
از سبقها، نکند بلکه باید که اشتهای حلش داشته باشد، و اگر

طلبه بسیار باشند چندی را بر سبق یک کتاب بیارد و چند
دیگر را بر دگر خواه هر جماعت را وقت و مکان معین سازد
خواه نی. و اینکه چون پرسیده شود از علمی که نداند
گوید: "الله اعلم، ولا ادری" یعنی "خدا عالم ست و من
نمی دانم" و اگر داند که دیگری بران واقف ست، دلالت
کند برو که این علم پیش فلان کس ست، و همچنین دلالت
برد پیش او و سوال هم خواه در معلوم وی بود خواه نی،
علی الخصوص وقت وفات خروشد. و اینکه چون پرسیده شود
که کدام عالم ترست درین بلاد یا بر روی زمین؟ نگوید
که "منم"، اگرچه فائق تر از کل باشد. و اینکه چون پسر
استاد را درس گوید چنان تصور کند که گویا امانت پدرش
بوی می رساند. اگرچه پسر استاد را لازم ست که آنچه در
وسع اوست تعظیمش بجا آرد. چنانکه ذکر کرده آید. و اینکه
شاگردان را منع کند از ترجیح او بر دیگری از مشائخ زمان و
سابقان و از مدح خود مطلقا. و اینکه طالب نباشد این را که
تعظیم بکنند و وقت بر آمدنش بخیزند. و اینکه منت نه نهد
بر ایشان به بودنش معلم ایشان، بلکه منت حق تعالی بر
خود بیند که سبب ایشان نشر علم و ثبوت اجر وی میشود.
و اینکه چون طلبه در بحث از حد تجاوز بکنند ایشان را نهی
فرماید، یا از ایشان بخیزد که سنت چنین ست. و اینکه
داعی خلق بود بعمل و حال پیش ازانکه داعی ایشان شود
بمقال. و اینکه امر معروف و نهی منکر از دست ندهد. و

اینکه از اهل و طالب صادق و لائق و صالح آن کتم نکند وغیره.
اهلان را که ازو تذلیل یا ایذاء خلق خدا بیقین می داند
تعلیم ندهد. و اینکه حریص بود بر درس گفتن دائما، چه که
اکثار تدریس علوم دینیه فاضل ترست از اکثار طاعات غیر
راتبه. رعایت عمل بلازم وقتش مقدم سازد بر اکثار تدرس
و تعلیم، چه مقصود از علم همه عمل ست.
و ازانچه واجب ست بر متعلم آنکه شکر کند خدای تعالی
را برین که ویرا بمقام تعلم رسانیده ست. و آنکه تعلم کند
آداب علم را پیش ازانکه مشغول شود بوی تا معاینه کند
فتح عظیم را در وی. و آنکه وقت طلب شیخ مکمل نیت
چنین کند که تا زمانی که مقصودش حاصل نشود، ازو
جدا نخواهد شد. و آنکه چون بخدمت شیخ کامل مکمل که
مذکور شده ست رسد شکر کند خدای منان را بر یافت وی و
گوید: "یا واجد یا ماجد لا تزل عنی نعمة انعمت بها علی".
و آنکه در صحبتش ازو اجازت طلبد. و آنکه به بهترین نوع
مصاحب وی شود و تعظیمش بر وجه اتم کند، و از جمیع
نسب و حسب و جاه و منصب و فضائل و علوم و دعاوی
خود بیرون آید، و خود را اعجمی داند که هرّ را از برّ فرق
نتواند گرفت. و آنکه در اراده ملازمت او ثابت و متمسک بود
و بدل قصد اطاعت ظاهری و باطنی داشته و بعمل آورده
باشد. و آنکه خود را نگاه دارد ازین که ازو چیزی صادر
شود که بسبب آن شیخ گوید که بعد ازین پیش ما نیائی.

و در نگاه داشت آن سعی کلی باید کرد. و آنکه صابر باشد
بردشواریهای خدمت و صحبت وی. و آنکه از حق تعالیٰ
طلبد تا توفیق دهد او را مرحسن صحبت شیخ و موجب رضای
ویرا و همچنین دعا کند بدانچه از موجب رضای والدین ست
ازو. و آنکه وقتی که خاطر شیخ مانده شده باشد اورا تکلیف
سبق گفتن نکند. و آنکه وقتی که استاد او را امر کند
بخواندن یا بمطالعه یا بملاحظه، تعلل نیارد و تغافل نه
نماید. و آنکه استاد را تنگ نیارد بتکثیر سوال یا به تطویل
سبق. و آنکه در سوال کردن ازو رخصت طلبد. و آنکه طرف
دیگرِ اساتذه نرود، و اعتقاد کند که هر چه نصیب مقدر ما
خواهد بود مارا از دست استاد ما خواهد رسید؛ مگر آنکه باذن
استاذ برود وقت ضرورت یا وقتی که دیگر فاضل تر بود از
استادش در علوم دینیه و ورع و طریقهٔ سنت. و آنکه طمع دنیاوی
نداشته و نکرده باشد از جانب شیخ، اگرچه خود فقیر تر و
شیخ غنی تر باشد. بلکه بقدر خود خدمت و هدیه او بکند؛ و
مهمان او نشود مگر وقتی که داند که به ترک آن خاطر
شیخ خواهد رنجد. و آنکه در حق وی یار باشد و در اطاعت
او مبادر؛ مگر آنکه امرش بچیزی کند که اتفاقاً محرّم ست
و این خود از شیخ منعوت کالمحالات ست، و بر تقدیر فرض
اورا بطریق احسن دفع کند که از او نرنجد. و از بر اوست
اینکه در وقت صالح دعا کند استاد را تا حق تعالیٰ ویرا درجات
رفیعه در دنیا و آخرت نصیب کند و باحفظ ایمانش در هر

دوسرا نگاه دارد. و آنکه در دل اعتراض برو نکرده و زبان ملامتش
گهی نکشاده باشد که موجب حرمان و شقاوت ابدی اوست؛
بلکه از اسباب هلاکی وی در جوانیست. و آنکه عمل میکرده
باشد باشاره جلیه و خفیه با وی بلکه باشاره هر صالح سنی و
هر عالم عامل و هر که باشیخ خود ظاهرا موافق نباشد بر
اسرار علم الٰهی بلکه ظاهری هم واقف (نشود). و آنکه تقدم
بروی و بر دیگری از اکابر در رفتن و خوردن و گفتن نکند؛
و اگر استاد او را بتقدم فرماید و داند که بترک ایثارش
خواهد رنجید باید که بگفته وی رود که آن هم سخن ادب
ست؛ و اگر داند که نزد وی هر دو طرف برابر ست پس
تأدب کند نه تقدم، و اگر یک جانب را در خاطر وی راجح
داند پس آنرا اختیار کند. و آنکه چون پیش برادر خورد
خواند احترامش بیشتر کند از تعظیم پدری که پیش وی نخوانده
باشد. و آنکه چون بر شاگرد پدر خود خواند تعظیم وی به
نهایت وسع طاقت خود زیاده از تعظیم پدر خود که پیش
وی نخوانده ست کند. و آنکه باخلف وی بارّ بود نه عاق.
و آنکه چون اورا در مذاکره علم یا وعظ یا مراقبه و یا قراءة
قران بیند برو سلام نگوید. و آنکه پیش وی نه‌نشیند، نه راست
و چپ وی، مگر که مقتضای مجلس بخلاف آن باشد یا اشاره
شیخ بدان رود. و آنکه در پیش او ساکت نشیند. و آنکه
در جای معیّن او نشیند. و آنکه بعد از فراغ از نماز بر مصلی
نه نشیند، اگر شیخ اورا معاین باشد. و آنکه جامه وی را نه

پوشد مگر باذن او؛ چون شیخ اورا حرمة بدهد آنرا از او تنبان نسازد. و آنکه چون هر دو بهم از جوی جاری وضو سازند، باید که شاگرد از طرف بالای شیخ وضو نسازد بلکه از تحت او. و آنکه چون شیخ در آنجا که وی هست بیاید از برای تعظیم او بخیزد، اگرچه در مسجد باشد. و آنکه بحضرت او آواز بلند نکند. و آنکه چون شیخ او را طلبد در حال اجابتش کند اگرچه در نفل نماز باشد. و آنکه مشغول نشود در حضور او بغیر آنچه پیش او مذکور می بود. و آنکه نزد وی باغفلت و خواب آلوده نه نشیند. و آنکه سوال نکند ما دام که استاد از بیان فارغ نشود. و آنکه در حضور او دیگری را جواب سوال نگوید مگر باذن او. و آنکه وقتی که شیخ اعراض کند از جواب سوالش باز اعاده آن سوال نکند. و آنکه هرگز ازو سوال از سه مرتبه زیاده نکند. و آنکه هرگز بوی جدال نکند که بسبب آن دشمن وی گردد. و آنکه در سوال اختصار و ایضاح و نرمی کند تاجواب مفید با نرمی یابد. و آنکه از استاد و از هیچ فردی جهت عداوت و امتحان سوال نکند، مگر آنکه امتحانش واقع شود از برای آنکه تا شاگردی کند پیش وی. و آنکه اگر گاهی یقین داشته باشد که شیخ خطا کرده در جای که جهل را مجال نیست، و نشاید او را تنبیه کند بقول لین و با رعایت ادب؛ و اولی آنست که آنرا عرض نماید برو در خلوت یا بنوعی که بران کسی مطلع نگردد از (اهل) جلسه. و آنکه او را بنامش نخواند. و

آنکه از بیرون خانه و دیوار و از دور او را ندا نکند، و در روبرو بگوید؛ بلکه باآمدن خود بردر او هم خبردارش نکند، مگر از ضرورت کلی داشته باشد، یا آنکه پیش ازان او را ماذون ساخته باشد، که چون بیاید، آمدن خود را معلوم نماید. وآنکه اندرون خانهٔ استاد در نیاید مگر باذن، علی‌الخصوص اگر کسی از عیال شیخ درو باشد. و آنکه با اهل و کنیزان او چنان ادب و اعتقاد کند که با مادر و خواهر خود. و آنکه چون باوی باشد در کاری که بی‌کس متعدد میسر نبود، چنانکه تصحیح کتب و تدبیر سفر، پس ازان کار بی اذن وي نرود. و آنکه در هر امر رضای شیخ گزیند بر رضای خویش. و آنکه در همه حال حاجت او را مقدم سازد بر حاجت خود، پس در سفر بار ویرا اول بندد و روان سازد بعده بار خویش.

وآنکه آنچه خوانده باشد باز آنرا مذاکره کند، و اگر دیگری نباشد تنها. و آنکه هرچه شنود و خواند، بدیگران که طالبانند آموزد. و آنکه اهتمام بخواندن خود پیش استادان بسیار ترسازد از تعلیم خودش مر دیگر آنرا. و اینکه کتابی و عملی نخواند که ذهن وی طاقت فهم آن ندارد چه آن مورث ملالت و تضیع عمر ست. و آنکه آنچه خواند زکوة آن بدهد، یعنی لازم گیرد که لا اقل از چهل مسئله باری بر چهلم عمل میکرده باشد، تا عملش‌زیاده شود و مرتبتش بلند. و آنکه از جهت حیا و کبر استفاده را ترک ندهد. و آنکه اگر داند که استاد طالب دنیا ست یا عامل بعلم نیست، سماع و

استفاده را ازو ترک نگیرد. و آنکه در فتح ابواب علمی و عملی عجلت نکند، یعنی نگوید که مدتی گذشته و مرا هیچ حاصل نشد، بلکه تقصیر از خود بیند.

و آنکه طلبه‌علم میان خود بخنده قهقه و لهو و لعب مشتغل نشوند، و برکسی سخریه نکنند، که این چیزها دل را سیاه گردانند. و آنکه تواضع و دوستی میان خود و معاونته برخیر و امر معروف و نهی منکر بکلام شیرین و نرم را شعار خود سازند. و اینکه وقت مذاکره میان خود یا با استاد یا با غیر او همه ایشان معا سخن نگویند مگر بنوبت و ترتیب. و آنکه دیگری را خیزانده بهر جالش نه نشیند بلکه اهل مجلس را لازم آنکه اگر کسی بر ایشان درآید و جا نیابد برای وی کشاده گردند و ویرا جا دهند. و آنکه اگر کسی از مجلس جهت وضو و مانند آن بخیزد و باز آید پس بجای اولش احق ست از دیگران. و آنکه چون در مجلس درآید طلب نکندکه بالا و جای تنگ نشیند، بلکه هرجا که کشادگی بیند. و آنکه نزد استاد هرگز دروغ و غیبت و مالایعنی نگوید. و آنکه باوی هرگز خیانتی نکند در هیچ چیزی از قولی و فعلی و عهدی و مالی و غیرآن. و آنکه سرّی که استاذ بوی گفته باشد، آنرا انشا نکند. و آنکه چون میان وی و استاذ الفت و انبساط حاصل شود، باید که باوی مصاحبت بطریق تادب و اجلالش کند، نه به ناز؛ که ناز این کس را باذلال میسپاردش.

و آنکه مشغول نشود به ترجیح میان مشائخ یا به ترجیح شیخ خود بردیگری. و آنکه غیبت نکند کسی را، علی‌الخصوص استاذ را، چرا که هر معصیتی که بعد از کفرست آن همه سیاه کننده دل ست، و غیبت و حسد دران از همه فائق ترست؛ و غیبت استاد را نهایتی در شناعت نیست. و باید که غیبت بدل هم نکرده باشد. و آنکه رعایت کند هر ادبی که مقتضای حال باشد میان ایشان. و آنکه جمیع آنچه در ابواب سابقه رفته ست آنرا بجا آرد و باقی ادبی که میان هر طالب و مربی وی لازم ست، طلب آن از کتب علوم شرعیه مانند تصوف واجب ست. و هر که ازین آداب چیزی ترک کند، بمرتبه علمای فحول نرسد. و بدانکه در آداب شرعیه نیامده ست که بعد از فراغ از سبق، شاگرد برخیزد جهت تعظیم شیخ را، زیرا که خلافست مر امری را که مرات کرات پیش حضرت رسالت و صحابه و تابعین و مجتهدان و سلف صالحان بوده و گذشته ست. پس زیادتی بران نشاید چنانکه بانگ برای عید، وتر و تراویح و تهجد و ضحی را؛ و هر مریدی‌را لازم ست که این آداب را رعایت کند با شیخ خود.

فصل چهاردهم

در اسباب حفظ و نسیان علم و نقصان آن

از موجبات حفظ علم ست در صغر خواندن و دران جد و مواظبت نمودن و تکرارش کردن و تقییدش بکتابت ساختن و جمیع شروط آداب، و آنچه در ابواب سابقه مذکور گشت، بجای آوردن، چنانکه سوال و تحسین آن و چون "قل" بسیار گفتن و شکرانه بر علمی که ویرا حاصل شده ست کردن؛ و ده آیات از "سوره بقره" چار از اول و آیهٔ الکرسی و دو بعد ازان و سه از آخرش وقت خواب خواندن و نماز حفظ قران گذاردن و بعده بدعا ساختن و پنج پنج آیه به پیش ازان یاد گرفتن یعنی هر سی پاره را ازان در دو ساه کامل بحفظ آوردن، و "سوره مدثر" خوانده برای حفظ قران دعا کردن.

و آسان ترین طریق در باب حفظ قران آنست که هر روز اندکی یاد گیرد، و هم چنین تا آخر رساند و دران مدت هر روز قدری ازان یاد گرفته را بر روی مصحف تکرارش کند، بعده باز از اول گیرد و هرروز چند آیت را محکم یاد سازد و

بسیار تکرارش کند و برین منوال از موجبات تکمیل آن دوام کردن ملازمت علماء و مشائخ کمل را. و اینکه ردّ کرده شود بر آنها اگرچه خود هم بسیار آنرا ردّ کرده باشد، و رعایت کردن جمیع آنچه درین کتاب از شروط و اسباب و آداب و غیر ذلک ست، چنانکه آب زمزم خوردن برای حصول کمال و استقامت و ادب مع الله و مردن بر دین اسلام، و راسخ شدن در معانی نصوص، و عمل کردن بمختارات شرع و دین، و تضرع و زاری کردن درخواستن زیادتی آن از حق تعالیٰ در اوقات مترجوّه، چون نصف اخیر از شب، و مدد خواستن بدعای استاذ و والد دران، و بدعوات نهم و آداب علم پرداختن.

فصل پانزدهم

در علل زیادتی علم و کمال آن

از موجبات زیادتی علم جدوجهد ست درو، و علم بعمل، و آمد و رفت کردن سوی علمای متبحرین، و سردی خاطر از دنیا و اختیار ادنی ازان و شکر و حمد بسیار برآنچه بوی رسیده ست از علم و عمل و کتاب و استاد، و اخلاص باریاضت نفس و ترس اللهی بنوعی که بر دل مستولی گردد. اما از رحمت حق تعالی نا امید نسازد و حسن صحبت و تأدب با استاد خود، و ترک بدعت و آثام و مالایعنی، و چشم پوشیدن از محارم و صبر کردن برطاعت حق، و از دواعی نفس و صدق ورزیدن در هر حال، و ادای امانت و آب زمزم خوردن برای زیادتی آن، و بسیار نماز نافله گزاردن، و بسیار صدقه دادن و بسیار صبر کردن، و دست گرداندن بر سر یتیم، و طعام دادن مسکین را، و بسیار گفتن ذکر حق تعالیٰ بااستغفار، و فرستادن صلاة و سلام برنبی مختار، و حفظ کردن قرآن و بسیار کردن تلاوت قران، و قلیل ساختن غذا، و از حق تعالیٰ مدد خواستن چنانکه در 'نهج' آوردیم. و بسیار خواندن سوره "هل اتی" و

تا بآخر رساند. و بسیار ذکر خدای تعالیٰ و بسیار استغفار کردن و صحبت صالحان را گزیدن و امل کوتاه کردن و یاد آوردن گناهها گذشته را یا اندوه بران و توبه ازان، و مشغول بودن بصلوات مانند تهجد و بانواع خیرات در عموم اوقات علی الخصوص درود بشب عید و ترک کردن معاصی.

و هر چیزی که مقلل بلغم و رطوبات ست (استعمال کردن) و لیکن احتراز از میبس مفرط هم درکارست که مولد امراض ست، علی الخصوص سوداوی مزاج را بلکه صفراوی را هم؛ و دوگانه گذاردن، و در رکعت اولی وی آیه "ففهمناها سلیمان" و در دوم "سوره کوثر" خواندن، و بعد از سلام و دعاها "نهج" خواندن. و بعضی ازان ترس الٰهی بردل داشتن چنانکه ویرا بر عمل انگیزد. و بعضی ازان آنکه جمیع آنچه در ابواب سابقه و لاحقه ست معمول داشتن.

و از موجبات نسیان اوست در تحصیل و حفظ آن اهتمام ناکردن، و غیر اهل را علم آموختن و علم را وسیله چیز دنیاوی ساختن، و بحث بر باطل کردن و زبان آور شدن، و مشغول شدن بازی و خنده و سخریه و مانند آن. بو میل بسیار کردن برخص و تاویلات و ترک کردن سوال از علم و ترک تحسین دران. و صحبت بافاسقان و بسیارگو، و غافل داشتن و امیدها دراز کردن وکتابهای ماضیه را فراموش کردن و اجتراء برگناه کردن و مصر بودن بران، و نگریستن بسوی باطل و خوض کردن دران، و بسیار خندیدن، و عمل بدانچه دانسته باشد ناکردن.

و سیر خوردن، و غفلت کردن از ذکر حق تعالی، و تغافل ورزیدن از مذاکره در دین و بحث علوم، و خسپیدن پس از خوردن طعام باغفلت از ذکر حق سبحانه و تعالی، و ترک کردن واجب شرعی چون نماز جمعه را. و دوستی از دوستان پدر بریدن و بذمائم اخلاق متصف شدن، و بسیار اشتغال بحراثت و مانند آن نمودن. پس طالب را لازم ست که کسی را که امین و عارف ست دران تأدب سازد. و ترک دادن تعظیم علم و اهل آن و مداهنت کردن و خندیدن در روی اهل بدعت، چون امید رجوع شان سوی سنت نبود. و بعضی ازان آنچه در آفات مذکور گشته ست و از آنچه موجب عدم نسیان و عدم ضلالت ست حب اهل بیت رسول و اولاد رسول ست صلی الله علیه و علیهم اجمعین. و در حدیث ست که گذاشتن سپش زنده مورث نسیان ست. و از آنچه مزیل عقل ست، خواب کردن بعد از نماز دیگر ست و سبب میشود مر قلت فهم و بلادت طبع را مداومت کردن بر ماهی خوردن.

فصل شانزدهم

در آنچه لازم ست خواهنده رتبه محدثان کامل و مفسران مسلم را

هر که خواهد که محدث کامل گردد پس گو مراعات جمیع آنچه که در کتب اصول حدیث مذکورست، برطریق تفصیل و ترتیب و در طلبش جد و اجتهاد بسفر و غیر ذلک نماید، و بمقتضای وصیت امام بخاری عمل کند. و خلاصه آن این ست که طالبش را باید که بنویسد اخبار رسول و شرائع او را و اقوال صحابه و مقادیر ایشان بسخنان تابعان و احوال و علوم ایشان و بیانهای سائر علماء و تواریخ و اسماء و کُنی و امکنه و ازمنه ایشان را. و مشغول بودن بدان در کل حال در صغر و کبر و جوانی و پیری و وقت شغل و فراغت و فقر و غنا و در جبال و بحار و بلدان و براری. و بنویسد آنرا بر هرچه میسرش شود از حجر و صدف و پوست و شانه و اوراق اشجار و مانند آن. و از هر که باشد فائق ازو یا غیر او و از کتابی که متیقن ست بخط آن، و از برای خدا و مرضاة او برای عمل بدان. که موافق قران ست و از

برای نشر دین میان طالبان وی، بشرط آنکه معرفت کتابت و لغت و صرف و نحو داشته باشد و مقدم ساخته باشد. و چون چنین گردد نهایت بلندی مرتبه او را غیر از حق تعالی کسی نشناسد، و بعضی آنرا امام بخاری در وصیت صریح ساخته ست.

و هر که خواهد مفسّر مسلم شود، پس دران دو قول ست و پس. جم غفیر چنین گفته اند که اگرچه ادیب کامل بود و معرفت آدِالله و فقه و اخبار و آثار داشته باشد، نمی رسد ویرا که مراد الله را گویند که چنین ست مگر آنکه بوی از حضرت رسالت رسیده باشد. پس ابدای او را مسند سازد برای آن تا بحضرت رسالت صلی الله علیه وسلم رساند. و جماعتی عظیم فرموده اند که تفسیر کردن کسی را روا باشد که جامع پانزده(١) علوم و دران حاذق بود: علم لغت، و نحو، و صرف، و اشتقاق، و معانی، و بیان، و بدیع، و علم قرأة و اصول کلام سنیان، و اصول فقه ایشان، و علم فقه، و حدیث، و علم موهبت الٰهی که ثمره ریاضت بر طریق سنت ست.

و مفسر را باید که اولا تفسیر را از قران طلبد، چه که بعضی آیات مفسر مرآیات دیگر را ست، و اگر ازان نیابد از حدیث نبوی و بیان او طلبد که جمیع سنت شارح قران ست، و اگر ازین هم نیابد رجوع باقوال صحابه کند که شاهد وحی بوده اند و مرادها را شنیده و دانسته اند. و اگر دران هم نیابد پس بر اقوال تابعین اعتماد کند که هر دو قرن(٢)

(١) کذا. و لکن ازسیزده اعلام داده است. (٢) یعنی قرن صحابه و قرن تابعین.

ایشان را حضرت رسالت پناه [خیرالقرون] فرموده اند، و ایشان بقرب حضرت وی مشرف شده اند؛ و هیچ چیز را محمل و مجمل نگذاشته اند بلکه سعی جمیل که در دین می باید و شاید نموده اند، والله اعلم.

فصل هفدهم

در آنچه لازم ست مرطالب آمال رتبه اجتهاد را

هر که وسعت فضل الهي را مشاهده کند در دلش داعیه حصول مرتبه اجتهاد شود. پس باید که حصول آنرا در هروقت که باشد محال نداند بلکه معلق بشرائط و آن کامل شدن در جمیع علوم مذاکره و حاصل شدن کلیات طرف استنباط عقائد و احکام شرعیه از آدلته آن. و دائم بر راه ورع و تقوی پوئیدن، و در عقائد اهل سنت راسخ بودن، و از جمیع انواع بدعت محترز شدن، و از اموال ظالمه بقدر طاقت احتراز کردن. و طالب آنرا باید که اولا اشتغال کلي نماید بعلوم دینیه و آلات آن در وقت شباب، و بعد ازان و از هر فني ازان کتب مطوله و مختصره بدست آرد. و علی الدوام ملازمت مشائخ عظام و نحارير کرام گزيند، علی‌الخصوص محدثان کامل و اهل اصول راسخ را، و اگر در بلاد سکونت او چنین کس یا اسباب و آلات اجتهاد نباشد پس‌از برای حصول آن در [بلاد] مانند مصر و مکه رود و آنجا مشغول شود. و باید دانست که بعد از نبوت هیچ رتبه برابر اجتهاد نیست، زیراکه رتبه ولایت و رسوخ در علوم روایت و آلیه و عمل بران جزء از اجزاء اوست.

فصل هژدهم

در بعضی آنچه تعلق باستفتاء و افتاء دارد

بدانکه در حدیث است که از تمام ایمان بنده است اینکه در هر چیز طلب فتوی کند از علمای ربانی. و نیز در وی ست که در سوال مسائل چهار کس مأجور میشوند: سائل، و مجیب، و مستمع، و محب ایشان. و از آداب مستفتی ست که از برای عمل پرسد و واقعه را ذکر کند، نه بطریق اجمال و کلیه و نه از اغلوطات و متشابهات و مستحیلات پرسد.

و از آداب مفتی ست آنکه مبادرت نکند در افتاء که دران وعید شدید وارد ست. و هر یکي از اسلاف‌صالحین دوست می داشتند این را که مؤنت افتاء و تحدیث برادرانش یعنی علماء دیگر بردارند. و اینکه درجواب بر مسئله درایت علم و روایت بکمال وسع و طاقت بي نهایت بذل کند. و اینکه چون بر سهو در جانب خود مطلع گردد، در حال رجوع کند و سعادت خود در دنیا و آخرت دران شمرد. و باید که ننگ و شرم خود را مانع از رجوع نگرداند. و اینکه برای افتاء تلمذ کند اگرچه کتبها بسیار خوانده باشد. و اینکه فتوی ندهد

تا از اساتذه و مشائخ کامل و مکمل او را اجازت و اشاره نباشد. و از شرایط اوست که مسلم مکلف عارف باقوال ائمه و معاملهای مردم باشد.

و شرائط مفتی مجتهد آنکه باصولی که بر مستفتی ایسر ست، و در نفس خود مرجوح نی، جواب گوید. و اگر مجتهد نباشد پس بر فرع اسلم و احوط. و اینکه اگر بمذهب مجتهدی فتوی دهد بی نقل عین قول او، بلکه بطریق تخریج اصح و اقوی آنست که فتوی او روا ست شرائطی که در راوي بمعنی لازم ست از اطلاع بر مبانی از علوم ادب و تحقیقات مجتهدان. و اگر نقل عین قولش کند پس شرطش تصحیح روایت ست، و بعد او بدان شرائط فتوایش باتفاق رواست.

فصل نوزدهم

در مدح علمای باعمل و ذم علمای سوء و قضاة و عمال سوء

بدانکه در فضل علم باعمل و علمای عامل احادیث و آثار بسیار، و بعضی از آیات وارد ست، و در حق ترک عمل هم نقول و وعید بی شمارست؛ اما سه آیت بس ست: یکی "واتْلُ علیهم نبأ الّذی آتیناه آیتنا فانسلخ منها" تا آخر؛ دوم "یا ایها الذین آمنوا لم تقولون مالا تفعلون" تا آخر؛ سوم "مثل الذین حملوا التوراة ثم لم یحملوها" تا آخر. و یکی از احادیث آن ست که علمای امینانند تا آنکه مخالطت بسلطان نکنند و مداخلت در دنیا نه نمایند. پس مجانبت از صحبت ظلمه لازم ست، مگر آنکه خوف آن باشد که بدعت منتشر گردد و اولی‌الامر تابع مبتدعان شوند. و مردم بردین امراء مي باشند، پس آن هنگام عالم ربانی که مالک قوای نفسانی ست، آمد و رفت بسلطان کند تا بدان سبب بدعت را رواج نماند. اما چون دنیا مکاره ست، باید که بیش از حاجت ضروری پیش ملوکان نرود که بعد از الفت ایشان و شهود

فهرست حاصل النهج فارسي ١٩٤ فارسي

نسخهٔ خطی "حاصل النهج" کتبخانهٔ موزهٔ ملی ، کراچی

فوائد دنیاوی از ایشان نادر ست که بر جادهٔ حق مستقیم ماند و از مداهنت خالی. و در حدیث دیگر ست که چون بینی عالمی را که مخالطت بسیار بسلطان میکند، پس بدانی که وی دزدیست در دین. و هر بادشاهی که ناصر دین خدا باشد و سرهای کافران و مبتدعان را بکوبد، و در ازاله انواع بدعت کوشد، و امور ملکی را مانند عشر و خراج بکافری و بی‌دینی و بی‌باکی نسپارد، و تربیت علم و علمای سنی کند، حق‌تعالی او را در دنیا و آخرت نصرت دهد، و در بهشت در آرد. و دلیل بر این نص چند آیه ست، و مثل اوست هر عالم سنی یا ناصح رضی یا تابع حق و صراط سوء. و بدانکه در حق عمال و قضاة سوء احادیث بسیار آمده ست و از جمله آن ست حدیث "اتقوالله فان اخونکم عندالله من طلب‌العلم (تا آخر)" و حدیث "ابعدالناس عندالله یوم القیامة القاضی‌الذی یخالف فی ما امر به" و حدیث "لعن الله الراشی و الرایش‌الذی یمشی بینهما".

و این آخر "حاصل" ست و از الطاف الٰهی و افضال او نامتناهی مطلوب ست که مارا و جمله را بمرضیات خود بکشد و از همه نکبات و درکات امان بخشد، و در معالی و اعالی هر دو جهانی ترقی نصیب گرداند. و صلی‌الله علی خیر خلقه محمد و آله اجمعین.

تم تالیفه لانصرام صفرالسادسة و السبعین
بعد تسعمائة الهجریة

(۱)

الراضي والهيشي والراشي الذي [illegible] بينهما واين آخر مقالت
و از الطاف الهي و افضال او نامتناهي مطلوبست که بار او جمله را
بمرضيات خود بكشد و از همه نكبات و دركات امان بخشد و در حال
و اعالي بهر دو جهاني ترقي نصيب كرده اند و صلى الله على خير خلقه محمد و آله اجمعين

ليلة الخميس عشرين صفر ال ستة و السبعين بعد تسعمائة الهجرة

۹۷۶ هـ

نسخهٔ خطی "حاصل النهج" کتبخانهٔ موزهٔ ملی ، کراچی

فهرست حاصل النهج فارسی

نسخهٔ خطی "حاصل النهج" کتابخانهٔ سند الاجی ، حیدر آباد

authority or meddle with temporal affairs. Dissociation from injustice is necessary. The men of learning may call upon the rulers so that customs contrary to faith do not prevail. But they should not visit the rulers unless it becomes absolutely necessary lest frequent visits leading to obtaining personal gains might deter them from remaining firm on the path of truth and justice, etc.

There are numerous traditions condemning the misguided administrators and judges. We seek God's unlimited grace and favour so that He guides us as He pleases, protects us from all the pitfalls, and promotes our welfare to the best states and highest positions.

"Completed in Safar, 976 of the Hijra era."

بسم الله الرحمن الرحيم

سپاس و ستایش بیقیاس و تحمید و تقدیس بی تردد و التباس مر
پروردگار عالمیان را که هر یک را لقلعه همت و حالش مرتبه ارزانی فرموده
و درود و تسلیم نامحدود و معدود بر محمد مصطفی صلی الله علیه وسلم که جود
حق سبحانه و تعالی در هادی وجود خلایق را از بهر او بکشود و او را در هر باب
کمال فائق تر بر کل نمود و بموعود خود مخصوص کرد اینش بعث در
مقام محمود و بر آل و اولاد و بر همگان از امة او که ایشان در دین معبود
همچو کرده تو و شهادة ایمانید با خلاص گوییم که موصل شوند به مقصد
پس چون در طریقه تعلیم کتاب نهج التعلم را مرتب ساختیم بار
خلاصه مقاصد از اجلا ساختیم و نام آن حاصل النهج داشتیم تا هر مقتدی
که بر یک محمل واقف شود در راه تعلم او را نیز بصیرة کامل حاصل بود
با مستحق نماید و بعد از وقوف بر آن باید که مؤلفش را از دعاء خیر منسی نسازد
در فضل علم و نیت و تحصیل آن بدانک هیچ فضلی و هنری
که در دنیا و آخرة بکار آید مثل علم و طلب آن نیست زیرا که سبب رفعت
درجات و عز و جاه و نیست و سیله سعادت ابدی و قرب و رضا و سبحانه نیست
اما در طلب آن باید که نیت آخره و رضا حق تعالی و ازالة جهل در دین از خود
و از عیال و تابعان و خویشان نمود از هر بد منده و ماری شوند و قصد

نسخهٔ خطی "حاصل النهج" کتابخانهٔ سند الاجی ، حیدر آباد

authority or meddle with temporal affairs. Dissociation from injustice is necessary. The men of learning may call upon the rulers so that customs contrary to faith do not prevail. But they should not visit the rulers unless it becomes absolutely necessary, lest frequent visits leading to obtaining personal gains might deter them from remaining firm on the path of truth and justice, etc.

There are numerous traditions condemning the misguided administrators and judges. We seek God's unlimited grace and favour so that He guides us as He pleases, protects us from all the pitfalls, and promotes our welfare to the best status and highest positions.

"Completed in Safar, 976 of the Hijra era."

towards exemptions (*rukhas*) and interpretations (*ta'wilat*); giving up questioning or not putting questions in the best form; associating with the licentious, the talkative and the sluggish ones; entertaining long hopes; foregetting the previous books; being inclined towards committing sin and persisting in it; turning towards untruth and giving thought to it; indulging in laughter; not acting up to what is clearly understood; eating too much; neglecting to remember God; lack of interest in discussing religion and sciences; sleeping after eating....etc.

Section XV—The Factors Responsible for the Promotion of Knowledge and Attainment of Excellence in it.

Among the essentials for promotion of knowledge are: effort and hard work and acting up to what one learns; association with the renowned scholars; less of interest in worldly affairs and choosing smaller share thereof; being grateful for having acquired knowledge and acting up to it and for having got the book and the teacher; sincerity of purpose along with the training of the self; entertaining fear of God without losing hope in His mercy; good company and reverence for one's teacher; avoiding innovation, sins and useless activity; strong perseverance and less of eating.

Among the factors responsible for attaining excellence in knowledge are: continuity of association with scholars and recognised authorities and referring to them the problems although the same may have already been referred several times; to observe what has been said in this book regarding conditions, causes and etiquette of acquiring knowledge; and following the requirements of curriculum (*Nahj*)....

Section XVI—What is Essential for Those Seeking the Status of Accomplished Traditionalists and Recognised Commentators of the Quran.

(To become an accomplished traditionalist, it is necessary to follow in details and in an organized manner what is given in the works on *Usul-e-Hadith*....In the study of *Hadith*, utmost

efforts be put in and travels be undertaken. One must follow the example of Imam Bukhari, the great traditionalist and his admonition etc.)

About one who wants to be a recognized commentator of the Holy Quran, there is a difference of opinion. Most of the people think that with all the knowledge one may possess, it is not for one to claim that this is what God says, except on the authority of what has been transmitted from the Holy Prophet. According to great many others, only he can interpret Holy Quran who combines the study of 15 sciences and is well-versed in them—*e.g.*, lexicography, syntax, grammar, philology, rhetorics, recitation, jurisprudence, theology, tradition etc. The commentator should first seek explanation from the Holy Quran itself, next from Hadith, and then from the sayings of the Prophet's companions and their companions, etc.).

Section XVII—What is Obligatory for one who Aspires to Attain the Status of Independent Judgment (*Ijtehad*).

(It is not impossible to achieve the status of *Ijtehad*, but it depends upon attaining perfection in all the sciences, grasping the basic principles and deducing the rules of application, always remaining devoted to faith, being righteous, etc., etc.).

Section XVIII—Something about Seeking and Giving a Legal Decision.

(It is incumbent upon the faithful to seek legal decision from those who are God-fearing. The one who seeks a decision should state the case clearly and in details. The one who gives the legal opinion (*mufti*) should not hasten in it; he should also keep in view the decisions given by others, etc., etc.).

Section XIX—In Praise of the Learned Men of Righteous Action and Censure of the Misguided Scholars, Judges and Administrators.

The traditions of the Prophet, and also some verses of the Holy Quran, confirm the excellence of knowledge combined with righteous action and that of the scholars who are righteous. According to one tradition, the learned men are the impartial judges and, as such, they should not mix up with the ruling

inform (the student) that so and so knows this. This he may do preferably before such a question is raised by the student who may or may not know about it. In case he is asked who is the greatest scholar in this country or in the world, he should not say 'I am the one' even though he may excel all. He should positively forbid the student from placing him above the present or the past scholars. He should not require that the students should revere him and that they should stand up when he comes (to the class). He should not place them under an obligation for being their teacher; rather he should thank God that through them (the students) he propagates knowledge and earns his remuneration. The teacher should prefer the students to be engaged in a beneficial activity, whenever an occasion arises, instead of being busy with teaching and instruction only, because the main objective of knowledge is righteous action.

It is incumbent upon the student to thank God that he has attained the position of a learner. He should first learn the etiquette of acquiring knowledge (*adab-e-ilm*) before he gets absorbed into it so that he may achieve a great success in it. At the time of choosing an accomplished teacher, he should resolve that until his objective is achieved he shall not depart from him. He should first seek the teacher's permission to associate himself with him. He should strive to be his (the teacher's) best associate, and should show him the utmost respect.

For putting a question, the student should seek the teacher's permission. He should not raise the question until the teacher has finished his explanation. In the teacher's presence, he should not discuss with any one but with his (teacher's) permission. The student must not ask a question more than three times. He should be brief, clear and courteous in questioning so that he may get a helpful and courteous reply.

Whatever he (the student) learns, he should go over it again if he is all alone; otherwise whatever he learns or studies, he should teach to all those who want to learn. But he should keep his own study in the forefront in relation to his teaching others.

He should not study any book or subject which is above his

ability to understand, as this causes dejection and is a waste of life-time. Whatever he studies, he should give a share (*zakat*) of it—*i.e.*, he should, by turn, act up to at least the 40th part of what he learns so that his capacity for action increases and his status enhances. He should not stop to learn due to shyness or haughtiness, nor even if he finds that the teacher is after money or does not live up to his learning.

The students should not indulge in noisy laughter between themselves in fun and frivolity or mock at any one—because these things darken the heart. They should rather be courteous and friendly towards one another, and should support one another in propagating goodness and righteousness and preventing evil. They should make it a habit to talk slowly and sweetly. In a symposium (*mudhakira*), they should not talk at the same time, but by turn and in an organised manner. The students must observe the necessary etiquette required at the time.

Section XIV—The Causes of Retention and Forgetfulness and the Harm Thereof.

Reading in childhood is basic to retention. Persistent effort, repetition and writing are the other agents. Besides, the conditions and requirements of learning and study described in the previous chapters should be fulfilled—such as questioning and putting questions in the best form, seeking explanations from the teacher frequently, and being grateful for what one learns. (Formulae regarding memorizing the Holy Quran are given)....Association with good persons, lessening of ambition and avoiding sins are the other factors. Also eating of anything that increases phlegm (*balgham*) or moistures (*rutubat*) in body be avoided. So also it is necessary to avoid taking things which have an extremely dry effect, particularly for one who has a melancholic or billious constitution (temperament).

Following are the causes of forgetfulness: lack of attention and diligence in learning and its retention; teaching one who is unfit for learning; learning solely for gaining personal ends; discussing what is false and futile; talking too much; indulging in fun and frivolity; being inclined (in religious matters) too much

whereby the purpose can be easily understood. In case the student does not grasp the significance of his lecture, the teacher should not look down upon him; rather he should realize that once he too was like him. The teacher should not humiliate knowledge by running after the rich and influential people.

The place of study should be spacious enough so that all those who are sitting could be seen and there is no congestion. The teacher should explain in details the view-points of the different schools of law. He should organize his arguments, beginning with those which are easier to comprehend and then those which are more weighty. The teacher should not introduce the student to a book or subject of study which is above his ability level, but to that which he comprehends easily and is naturally inclined to. The teacher should give the student guidance that is beneficial to him in the progress of study as well as faith. Even if the student happens to do certain things which are not desirable, the teacher, like a kind father, should exercise grace and forbearance towards him. The teacher should not stop teaching or refuse educating the student on account of any personal prejudices.

While teaching a lesson the teacher should not impart what is not proper. In the process of teaching, the teacher should not be brief but he should explain in details. The teacher should not make the sons of the rich, the noble, and those of his friends as his favourites. He should teach equally to all.

The teacher should not seek publicity for his own book, interpretation, or narration.

The teacher should not be after increasing the number of his students. He should first test the (new) student whether he is serious to pursue his studies or not; in case he finds him serious and eager he should admit him and give him the best guidance.

The teacher should not mind the student frequently visiting the other teachers. He should not profess his own superiority or equality to others, in scholarship or experience.

In case the student happens to commit some errors, the teacher should pass over them; he should not hold him to account for every genuine mistake or slip of memory. However, if the

teacher finds that the student does not give it up, he should first bring it to his attention by throwing a hint. The hint is enough if it works; in case it does not, then the teacher should explain to him gently. Thereafter, he should admonish him firmly. However, if the student gives a valid reason (for his shortcomings) the teacher should accept it.

In case the student happens to criticise the recognized authorities (*mashaikh*) or does something which may lead to parting of ways (between the teacher and the student), the teacher should excuse him three or four times. If, even after this, there happens something causing dissociation, the teacher should inform him about his (the student's) misgivings so that he is not lost in the wilderness of his negative attitude.

The teacher should hold a test of the student's ability and interest in his study.

The teacher should not be harsh while addressing the student, nor should he indulge in jokes with him. Even though the teacher may be inclined to any particular field of study, he should not disapprove of the student's interest in other praiseworthy fields.

The teacher should not delay the lesson unless necessary; also if the student is unable to attend, the teacher should not press him to do so.

The teacher should cover the subject matter to the extent that the student is able to assimilate; he should not exceed the ability level of the student. Besides, the teacher should not require that the student should attend to more lessons that he gives, but should rather aim at a thorough understanding by the student (of what he attends to).

In case the number of students is large, the teacher should assign one group to the study of one book and the rest to the study of another, irrespective of the arrangement for each class regarding a fixed period and place of study.

In case the teacher is asked a question about a subject he does not know, he should say 'God knows it better, I do not know'. If he has the information that some one else knows it, he should

even the one who has not taken to education while young, need not lose hope because many persons started their education in advanced age and achieved the highest attainment. It has also been said that the period of learning extends from cradle to grave.

"The place of study should be clean and sweet-smelling so that the king of the light of knowledge may enter it." In a dark place, there is usually less clear thinking and comfort. The place should be free from all odour. Preferably, the (educational) town should be situated in a temperate climate, neither too cold nor too hot.

Section XI—Method of Study and the Conditions and Factors Governing it.

(Intellectual, physical, social and spiritual factors are enumerated for achieving success in one's educational programme). Repetition of a lesson is necessary, not merely with tongue but with interest. Attention to what the teacher says, is necessary; it should be retained and pondered over. The student must always keep ink, pen and white paper ready with himself for the purpose of study. He should avoid gaining personal ends from others. Piety and righteousness are most instrumental for acquiring knowledge. The student should not be jealous or quarrelsome. The *bazar* food (*i.e.* unclean food) and association with trouble-makers, the sinful and those who talk too much, should be avoided. The student should talk less. He should avoid mixing too much with people.

The student should ask questions even about what he knows, and should not be self-complimentary. What he does not know he should ask from others, and what he knows he should share with others. He should be prepared to spend money and effort. He should be sincere in what he does, and be always after learning more and more. He should get up early in the morning and offer his prayers punctually. Sleeping at the time of sun-rise should be avoided. He should have faith in God and reliance on Him.

Section XII—Preparation of Ink, and Transcription, Narration and Collation of Books and their Study.

(An easy method of preparing black ink from the soot of an oil lamp is described. Attention is drawn to transcribing certain letters of the alphabet properly, and placing the diacritical marks and points carefully). While transcribing a book, the copy must be collated and corrected carefully. The writing work should not be done in the late afternoon. The one whose eye-sight is weak should not look into the book in the afternoon and thereafter, unless very necessary; he must not do the writing work in a place that is not free from darkness, and he should not adopt transcription as a profession for earning remuneration. (Techniques of mending and handling the pen are explained. Attention is drawn to the quality of paper that is used). Comparison and collation of the copy should be done carefully and at a time and place that attention is not distracted. (Instructions regarding reading under the supervision and guidance of the teacher, and the formulae, in words, seeking the teacher's permission and authority in what is read under his guidance are laid down). Study of a subject should be undertaken under the guidance of competent teachers, and authoritative books should be used.

Section XIII—The Etiquette of Pupil-Teacher Relationship.

The etiquette of pupil-teacher relationship is indispensable. What is incumbent on both, in teaching and learning, is the sincerity of purpose. They should entirely devote themselves to knowledge without paying attention to any jealous person. Their intention should be free from all selfish ends.

They should make it a habit to be of charming manners. They should be well-dressed at the time of study.

The teacher should be just and should always uphold truth. He should not feel shy of this, and he should not deny or hide the excellence of anyone. He should not claim what he does not know. He should admonish the student and be lenient to him and not harsh or angry.

The teacher should not lecture in a way that the student does not understand. In explanation, he should adopt a method

beginning should be made with smaller and basic treatises followed by more comprehensive works. At the third stage, attention should be paid to rhetorics and prosody. During the process of teaching, words of admonition regarding faith should be appropriately introduced. Also there is no harm if during this course, some principles of mathematics and the basic concepts of logic are introduced. At the fourth stage, the entire time should be devoted to *Hadith*, *Tafsir*, Theology and Law of Inheritance following any one school of law. At the fifth stage, attention should be centred on Polemics (*Kalam*) and Jurisprudence (*Usul-e-Fiqh*). At the sixth stage, the advanced works in Theology, Medicine, Anatomy, and the study of Time and Directions should be introduced. But Mathematics should be given priority over Inheritance (*Ilm-e-Fra'id*), Observation of Time (*Ilm-e-Miqat*), and Directions (*Jihat*).

The entire life-time should not be spent in studying different problems from different fields of knowledge. Nor should one be contented with mere selections. So far as *Tasawwuf* is concerned, only that which is correct and established should be acquired. This should be done at the end of the day, from the *'asr* prayer to sunset.

Any one who follows the above organization (of studies) will attain the objective earlier.

Section VI—Choice of a Field of Study, the Book and the Teacher and Steadfastness in it, and the Choice of an Associate.

In the first instance, consultations be held with one who is of sound judgment, who is trustworthy, who can give helpful advice, who is sincere and who fears God. Then, in the choice of the field of knowledge, priority should be given to that which one needs...

So far as the type of study or the choice of the book is concerned, this should be left to the teacher, who should not merely point out what should be studied, but his suggestion should be based upon the field in which the student shows a marked ability, which is not difficult for him to follow, and in which he does not become disinterested.

In the choice of teacher, it is necessary to take time and think seriously. One should not hurry to begin one's studies with any one. One must choose the most learned teacher, outside or in one's own country, who is pious and is of advanced age, good natured, forbearing, sober and patient. In case the 'most learned teacher of advanced age' is not available, the youthful but the most learned teacher should be chosen....So far as an associate in the study is concerned, the one who is intelligent, pious, just and of clear thinking should be chosen.

Section VII—Reverence for Knowledge and Scholars.

Reverence for knowledge, scholars and the teacher is a necessity, and any student who lacks this cannot achieve the objective....etc.

Section VIII—Serious Effort and Attention in the Acquisition of Knowledge vs. Sluggishness in it.

One must know that knowledge cannot be acquired without effort, as forbearance cannot be developed without forbearing. Therefore, pursuit of study is obligatory, and putting in efforts in this pursuit is a necessity. The student can achieve his objective in proportion to his capacity (of will and effort: *himmat*)... etc.

Section IX—The Factors Destructive of Knowledge.

Among the many factors, the most harmful are unworthy personality traits, particularly sluggishness and haughtiness, which deter one from learning from others. Other factors are the death of scholars, inclination towards committing sins, or engaging oneself in useless activity. Feeling shy to ask questions deprives one of learning and leads to ignorance. Early marriage also hampers study. Associating oneself with wealthy persons and the officials, or with men of low behaviour are the other causes. Attempting to become an author before developing a sound understanding of various sciences is another factor.

Section X—The Period and Place of Study.

What one learns in childhood lasts longer in memory. But

(*b*) 'Theoretical' includes: 1. *Natural Sciences* (*Tabi'i*) including the study of Matter and its changing conditions, *e.g.*, when it is at rest and in motion. Other branches include Medicine, Anatomy, Magic, Occult Sciences and Chemistry. 2. *The Computational Sciences* (*Riyadi*) including the four basic disciplines. *viz.*, Geometry, Astronomy, Mathematics including Algebra, and Music —and other branches such as Study of Perspective (*Ilm-e-Manazir*), Mechanics (*Ilm-Jarr-e-Athqal*), Moving Spheres (*Ilm Ukar-e-Mutaharraka*), and Engineering & Technology (*Ilm-e-Hai'at wa Alat*). 3. *Metaphysics.*

Section IV—The Permissible and the Non-Permissible Studies.

The 'Praiseworthy' subjects are recommended for study.[1] These are classified into Compulsory, Optional, Additional and Voluntary.

A. Compulsory (*Fard-e-Ain*): To acquire knowledge of God and His Unity; to know the basic principles and laws of Islam; and to understand the nature of human feelings (heart) and of worthy and unworthy conduct, both from teachers as well as from a direct study of the relevant literature.

B. Optional (*Fard-e-Kifayat*): (*a*) Study of the Quran, Recitation (*qir'at*), Memorization, and the study of other religious subjects; (*b*) *Ilm-e-Kalam*, for those who are more intelligent, but the study should be a balanced one; (*c*) Knowledge of the times of prayer and pilgrimage; (*d*) Knowledge of the seasons for sowing crops and undertaking journeys, both in summer and winter; (*e*) Knowledge of the direction of the *Ka'ba* and of the location of the countries; (*f*) Knowledge of the calculation required for settling disputes regarding distribution of property and shares according to the rules of inheritance; and (*g*) Knowledge of medicine, anatomy and hygiene necessary for maintaining health.

1. 'Praiseworthy', equivalent to 'Honours' at the higher stage.

C. Additional or *Preferable Choice* (*Mustahab*): Specialization (*tabahhur*) in such subjects as (*a*) the Basic Principles and Contradictions (*'Ilm Usul wa Khilaf*), (*b*) *Subtleties* (*'Ilm Raqaiq*), (*c*) Admonitions and Biographies of the distinguished personalities, and (*d*) Medicine.

D. Voluntary or *Permissible Choice* (*Mubah*): Such as, History, Genealogy, Bequests (*Ilm-e-Auqaf*), Study of Mathematics, Space, Observation of Skies and Time (*Taksir Asma' wa Irsad-e-Sa'at*), and Poetics (*Ilm-e-Sha'r*). Besides these, there are other subjects about which there is no unanimity whether these are permissible or non-permissible. One who studies them—for instance, Polemics (*Kalam*) or Logic, must use them judiciously and not for self-aggrandisement or belittling others.

The 'blameworthy' subjects, which are not recommended for study, are those which lead to the perversion of belief and faith, which distract from useful studies and result into other harmful effects and absorb all energies—such as Astrology, some forms of Music, and Occult Studies such as Geomancy, Pseudo-Chemistry, Magic, Apocryphal writings of the Jews and the Christians etc. However, any one who pursues such studies, should not be entirely absorbed into them and, moreover, should be aware of what is harmful in them...

Section V—Organization of the 'Praiseworthy' and the 'Permissible' Studies.

While planning to teach, the teacher should begin with the superior study or, according to another view, with the superior student. In case other students disagree to this procedure, he should decide by toss. In case giving priority leads to dispute, or in case all the students (of different abilities) are in attendance together, he should give them priority by turn.....But while instructing, he (the teacher) should attend to all alike.

To the beginner, the teacher should first educate in faith. Then, he should introduce him to literature. In each course, the

'The Method of Education'.

The exact date of the compilation of *Nahj al-Ta'allum*, 'The Method of Education', is not known, but most probably the author wrote this book when he was actively engaged in teaching and had sensed the problems of both the student and the teacher. As a teacher, he succeeded his father who died in 949 H./1542 A.D. He seems to have been fully engaged in teaching for about 9 years, from 1542 to 1551 when he probably proceeded for pilgrimage and was in Mecca in January 1552. Thus, he might have written *Nahj al-Ta'allum* during the period between 1542 and 1551 A.D. From the internal evidence of his other works in *fiqh* and *hadith*, wherein he quotes a number of original works which he seems to have studied at Mecca, Medina and elsewhere, it appears that he stayed abroad for quite sometime before he returned to Sind. Allowing for a 5 years' stay abroad, we may presume that he returned home by 1556. In August 1568 he prepared 'The Digest' of *Nahj al-Ta'allum* which work he might have written earlier, between 1556 and 1566 A.D.

In the introduction to the 'Digest of the Method' (*Hasil al-Nahj*), which he finished in Safar, 976 H./August 1568, the author says:

> After writing the book *Nahj al-Ta'allum* on the method of education, I have again prepared a summary of its contents separately and entitled it *Hasil al-Nahj*, so that every beginner who acquaints himself with this 'Digest', gains a complete insight into the process of education. Anyone who needs to know the details and the basis of arguments, should refer to the original *Nahj al-Ta'allum*.

It is this Digest, *Hasil al-Nahj*, which is before us. It gives an indication of the organization and contents of the original and more comprehensive *Nahj al-Ta'allum* which, though not available at present, was extant until the late 18th century A.D.[1] The full

1. It was used by the renowned scholar Makhdum Muhammad Hashim of Thatta (d. 1174 H./1760 A.D.) who has quoted from it in his *Fatawa* and personal notes, later compiled under the tittle *Bayad-e-Hashmi* (mss.). His quotations are given under the appendix to the text.

titles of the 19 sections of 'The Digest' along with their substance and the relevant original observations which are important from the point of a comparative study of the author's ideas and the modern educational concepts and practices, are being reproduced below.

Section I—The Excellence of Knowledge and the Intention to Acquire it.

Excellence of knowledge and the intention to acquire it for higher ideals is emphasised. Mere intellectual superiority for selfish ends is of no consequence.

Section II—The Meaning of Knowledge (*'Ilm*), Jurisprudence (*Fiqh*) and Law (*Shar'a*).

The central purpose of *fiqh* and *shar'a* and the relative importance of knowledge are underlined. "An accomplished *faqqih* (*jurist*) is he who combines knowledge with (judicious) action". Thus, the merit lies in the intention with which knowledge is acquired and its righteous use.

Section III—Classification of Knowledge.

There are the following three main divisions:

I—*Religious Sciences* (*'Ulum-e-Shar'iyyah*)—Five kinds:
1. *Kalam*. 2. *'Usul Fiqh*. 3. *Fiqh*. 4. *Quran*. 5. *Hadith* (which again includes the knowledge of *'Usul, Rijal etc.*).

II—*Polite Literature* (*'Ilm-e-Adabi*)—Twelve (*sic*) kinds:
1. Lexicography. 2. Etymology. 3. Morphology of words. 4. Syntax. 5. *Ma'ani* (Rhetoric: Style). 6. *Bayan* (Rhetoric: Expression). 7. *Badi'* (Rhetoric: Elocution). 8. Prosody. 9. Rhyme. 10. Scanning. 11. *Insha* (Penmanship). 12. Prose. 13. Conversation.

III—*Physics and Philosophy* (*'Ilm-e-Hikmati*), subdivided into (*a*) Practical and (*b*) Theoretical.

(*a*) 'Practical' includes: 1. *Tadbir-e-Mudn* (Political Science) and 2. *Tadbir-e-Manzil* (Economics). These include the welfare of the settled and the moving population. 3. Ethics (*'Ilm al-Akhlaq*) "which religious scholars also call *Tasawwuf*".

personal experience pertaining to the vision of God.[1] He seems to have performed the pilgrimage in the year 958 H. (1551); for, according to Mir Ali Sher, he was at Mecca in Muharram 959 H. (January, 1552).[2] The year of his death is not known but probably he died towards the end of the 10th century Hijra, (16th century A.D.) and was buried at his home town Bubak where his grave stands to this day in the graveyard of 'Pir Mubo'.[3]

His Works.

Makhdum Ja'far wrote a number of books[4] in Arabic and Persian, of which at least the following nine have been known to the scholars of Sind: (*i*) *al-Matanah fi Marammat al-Khizanah*, a work in *fiqh*; (*ii*) *al-Bisarat fi al-'Aml bi al-Isharat*, a treatise in *fiqh*; (*iii*) "*al-Sadiq al-Munsif al-Muhaqq bi al-Dalail al-lati hiya bi al-Taqdim Ahra wa Ahaqq*" adducing authentic evidence regarding correct belief and conduct; (*iv*) '*Ijalat al-Talibin*, concerning the authentic traditions; (*v*) *Fath al-Darain*, containing instructive material from *hadith* and the sayings of the saints to help oneself to get rid of poverty; (*vi*) *Hall al-Uqud fi Talaq al-Sunud*, a treatise interpreting the pronouncements of the people of Sind used in their own language 'Sindhi' at the time of divorce; (*vii*) *Qarnah fi Marnah wa Parnah*,[5] pertaining to matters about the marriage and the death ceremonies; (*viii*) *Nahj al-Ta'allum*, a comprehensive work on education; and (*ix*) *Hasil al-Nahj*, a digest of 'Nahj al-Ta'allum' (No. viii).

All these works were available till recently, and even now the manuscript copies of (*i*), (*iii*), (*iv*), and (*ix*) are preserved in some

1. *Tuhfat-al-Kiram* by Mir Ali Sher, the Persian text, Vol. III, Nasiri (Litho) Press, Delhi, 1304 H., p. 147.
2. *Loc. cit.*
3. Situated about 5 furlongs north-west of the town of Bubak. It is a large yellow stone grave in the northern square of the family graveyard of the Makhdums of Bubak.
4. Cf. *Maqalat-al-Shua'ra, op. cit.*, p. 159.
5. Sindhi *marno*=death, *parno*= marriage.

of the public and private libraries.[1] Nos. (*ii*), (*vi*), (*vii*) and (*viii*) are not traceable at the time of writing, but there is a possibility of their existence in the yet unsurveyed manuscript records in some of the private libraries in Sind.

The nature of the title and contents of these works would indicate that the author was not merely a theorist but a scholar of practical bent of mind who wrote to improve the individual and social conduct leading to the improvement of society.

Makhdum Ja'far was essentially a teacher who endeavoured to educate people in the observance of *Shar'a* and the true Islamic tradition governing individual and social conduct. By profession also he was a teacher, being the son and grandson of distinguished teachers. Therefore, he gave special attention to promoting the cause of education and stressing the importance of learning. In his '*Ijalat al-Talibin*, we find the chapter on 'Knowledge' (*Ilm*) divided into two sections: (*i*) 'The superiority of scholars' ink and their books, and an attitude of reverence in this respect, and (*ii*) 'The scholar without action'—thus emphasising the superiority of an educated individual as well as action upon what one learns. As an educator, he specifically wrote a comprehensive work, 'The Method of Education' (*Nahj al-Ta'allum*), and later on prepared a digest of it so that it could be easily and widely used by all concerned. This indicates his earnestness as a professional educator to help the teachers and the students alike to understand the purposes and problems of teaching and learning as well as the practical measures to be adopted.

1. All the works except No. (viii) were once available in the Pir Jhando Library (District Hyderabad, Sind) and were entered in the Catalogue, used by the present writer in 1944, under Nos. 799-*fiqh* (i), 810-*fiqh* (ii), 796-*Hadith* (iii) with the title '*Kashf al-Haqq*', 796-*Hadith* (iv), 1230 (vi), 799 (vi), 799 (vii), 797 (ix). No. (i) is available in the Sind University Library and in more than one private libraries and has also been published by the Sindhi Adabi Board, Hyderabad. No. (iii) is preserved in the Sind University Library but is not known to exist elsewhere. Nos. (iv) & (v) are available in more than one private collections.

Every Muslim country produced eminent educators, but their contributions are not fully known due to want of record, which has partly perished and partly remained unpublished and unstudied so far. Al-Zarnuji's "Education of the Learner: The Method of Study"[1] incorporating some of the basic principles of educational psychology and methodology, was written by the turn of the 12th century A.D., thus indicating an early development of professional thought in education. *Nahj al-Ta'allum*, a comprehensive work on education written in Sind (Pakistan), by Ja'far al-Bubakani, towards the middle of the 16th century, confirms the continuous development of educational thought and practice throughout the Muslim countries.

Sind University,
Hyderabad, Pakistan.
N. A. Baloch

1. Burhan-al-Din al-Zarnuji: *Ta'lim al-Muta'allim: Tariqat al-Ta'allum* of which the Arabic text was published from Bombay (1307 A.H.) and Cairo long ago. It was translated into English under the title "Instruction of the Student: The Method of Learning" by G.E. Von Grunebaum & Theodora M. Abel and published under the auspices of 'The Iranian Institute and School of Asiatic Studies', Kings Crown Press, New York, 1947.

INTRODUCTION

The Author.

The author, Ja'far b. 'Abd-al-Karim (alias Miran) b. Ya'qub al-Bubakani, belonged to the town of Bubak in Sind.[1] His father, who died at Thatta (Sind) in 949 A.H. was a scholar of great repute and Mirza Shah Hasan, the Arghun ruler of Sind,[2] and other distinguished men were among his pupils. There is no record of the early life of the author. Probably he studied under his father, and became a scholar in his own right. He was a man of broad general education and was even considered as an authority in occult sciences. He was also a poet of merit and used to compose in Persian.[3]

For his learning and scholarship, the author was held in high esteem by the people, the rulers and the great *sufi* saints. Mir Ma'sum records that *Makhdum* Ja'far used to quote Mirza 'Isa, the Tarkhan ruler of Sind (d. 973 H./1565-66 A.D.), about Shah Beg Arghun's early raid (1515 A.D.) in the Kahan and Baghban districts of Sind.[4] This indicates that he was a companion of Mirza Isa. There is also a cryptic reference in *Maqalat-al-Shu'ara* to the effect that *Makhdum* Ja'far used to visit Delhi and Lahore,[5] where he had probably access to the royal courts. He also visited the saint *Makhdum* Nuh of Hala-Kandi (d. Sept. 1590 A.D.) and corrected him in his view of the

1. Bubak is now a village in the district of Dadu, Hyderabad Division, Pakistan. Our author in his book *al-Matanah* says that "Bubak is a 'town of Sind' situated about five miles (two *farsakh*) from Siwistan towards the west. Bubak was the name of the ancestors of this place and is a short form of Abu Bakr."
2. Tarikh-e-Sind by Mir Ma'sum (1611 A.D.), the Persian Text, Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, 1938, p. 202.
3. *Maqalat-al-Shu'ara* by Mir Ali Sher Qani, (d. 1789 A.D.). Sindhi Adabi Board, Karachi, 1957, pp. 151-52.
4. *Tarikh-e-Sind, op. cit.*, p. 110.
5. *Maqalat-al-Shu'ara, op. cit.* p. 152.

PREFACE

In Muslim society education received the greatest possible attention from the very beginning. The concept of compulsory education for every individual member of the society, man and woman, originated in the injunctions of Holy Quran and the teachings of the Prophet (may peace of God be on him). *Read* was the very first word of Quran and as such the Prophet laid it down that 'Acquisition of knowledge is obligatory upon every *Muslim*, man and woman.' He selected a team of teachers and sent them to the various sections of the new Muslim community throughout Arabia. His direction to the teachers—"*Make it easy, do not complicate*"—underlined the basic principle of methodology in teaching and gave impetus to the development of the teaching profession.

Education in the Muslim society was essentially a community concern. It was free from the State control, though actively supported by liberal grants from the public treasury. Freedom in organizing the educational institutions and planning the curriculum at all levels, freedom in devising the teaching practices, developing and using the instructional materials, determining the certification procedures and, above all, freedom in holding and propagating educational views were the main characteristics of the educational enterprise in the Muslim society. The teacher occupied the central position, enjoyed a high social and professional status, and wielded real power in organizing and directing education at all levels. In essence, education in the Muslim society was controlled by the teachers and supported by the community.

The contributions of Muslim teachers and educators towards educational theory and practice, are just beginning to be known to the outside world. They were undoubtedly the leaders in educational thought for about ten centuries, from the 7th to the 17th century A.D., and without a thorough knowledge of their contributions the history of educational thought and practice cannot be written adequately.

HASIL-UN-NAHJ

A Mid-Sixteenth Century Work on Methods of Education

By
JA'FAR AL-BOOBAKANI

Edited by
N. A. Baloch

Dr. N.A Baloch Institute of Heritage Research

Antiquities Department,
Government of Sindh.
2013

Price: 200 Rs.

SIL-UN-NAHJ
-Sixteenth Century Work on
Methods of Education

By
JA'FAR AL-BOOBAKANI

Edited by
N. A. Baloch

Antiquities Department,
Government of Sindh.
2013

Price: 200 Rs.

HASIL-UN-NAHJ

A Mid-Sixteenth Century Work on Methods of Education

By

JA'FAR AL-BOOBAKANI

Edited by

N. A. Baloch

Antiquities Department,
Government of Sindh.
2013